

DOSTAVBA A KONEČNÁ ÚPRAVA VOJNOVÝCH CINTORÍNŮV Z PRVEJ SVETOVEJ VOJNY NA ÚZEMÍ SEVEROVÝCHODNÉHO SLOVENSKA V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ

ANTON LIŠKA

LIŠKA, A.: Completion and final arrangement of war cemeteries from the World War 1 on the territory of north-eastern Slovakia in the interwar period. *Vojenská história*, 2, 26, 2022, pp 76-106, Bratislava.

The study introduces lazarette and frontline war cemeteries in the territory of north-eastern Slovakia, built as a result of the World War 1 battles. They are a historical phenomenon unparalleled in Slovakia. They are unique mainly in the method of their foundation as well as in high concentration in a relatively small territory. Most of these memorial sites were not completed during the war. Their construction process therefore had to be finished in the interwar period. The newly established Czechoslovak Republic had to deal with this situation due to the commitments resulting from the post-war international peace treaties. The study focuses on the extent to which the Republic succeeded and by what means and procedures, being compiled to a large extent from the knowledge gained from studying primary archival sources, supplemented by known facts, captured in the specialised literature, related to the studied issue.

Keywords: Completion and finishing. Northeast Slovakia. The first Czechoslovak Republic. The interwar period. War cemeteries and graves.

Po skončení prvej svetovej vojny prevzala zodpovednosť za všetky vojnové cintoríny (a vojnové hroby), zriadené počas tohto konfliktu na území severovýchodného Slovenska, novovzniknutá Československá republika. Nový štátny útvar, ktorý vznikol 28. októbra 1918, ako jeden z nástupníckych štátov bývalého Rakúsko-Uhorska a ktorého hranice s definitívnou platnosťou vymedzili a potvrdili až povojnové mierové zmluvy zo Saint Germain (10. september 1919) a Trianonu (4. jún 1920), formálne prevzal od X. odboru strát vojny pri cisársko-kráľovskom Ministerstve vojny vo Viedni agendu, týkajúcu sa vojnových hrobov z územia severovýchodného Slovenska (a zo všetkých zvyšných častí novovzniknutej republiky) dňa 7. januára 1919. Zodpovednou osobou za tento právny úkon bol na československej strane kapitán Dávid.¹ Formálnym prevzatím agendy vojnových hrobov sa v Československu spustil proces dostavby a konečnej úpravy stoviek vojnových cintorínov a tisícok vojnových hrobov z prvej svetovej vojny.

Organizačná základňa dostavby a konečnej úpravy vojnových cintorínov

Dostavbou a konečnou úpravou vojnových cintorínov (a hrobov), zriadených na území Československej republiky počas prvej svetovej vojny, boli v Česku, na Morave, v Sliezsku, na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi poverené miestne posádkové veliteľstvá a vojenská duchovná správa. Uvedené činnosti vykonávali vo vlastnej réžii, prostredníctvom vojakov a vojenských duchovných, slúžiacich v príslušných vojenských útvaroch, a tiež za pomoci

¹ SCHUBERT, Jan. Organizacja grobownictwa wojennego w Monarchii Austro-Węgierskiej. Dziewiąty wydział grobów wojennych (Kriegs-gräber-abteilung) przy Ministerstwie Wojny – powstanie i działalność w latach 1915 – 1918. In *Czasopismo Techniczne – Architektura*, 2009, roč. 106, č. 13, s. 186.

vojenských stavebných oddelení.² Išlo o najnižšiu úradnú zložku (prvý iniciatívny úrad), zabierajúcu sa účinnou starostlivosťou o vojnové cintoríny (a hroby) na zverených územiach, a to tak v praktickej rovine (dostavba, konečná úprava), ako aj v rovine úradnej (spisová agenda). Vojenská duchovná správa mala na starosti tvorbu centrálnej evidencie vojnových obetí. Posádkové veliteľstvá prostredníctvom inšpekčných dôstojníkov vojnových hrobov a vojenských pracovných oddielov zabezpečovali dozornú službu na vojnových cintorínoch, podávali návrhy na úpravu vojnových hrobov a na zrušenie alebo zriadenie vojnových cintorínov, vykonávali dozor nad prácou cintorínského personálu (správcovia cintorínov, stáli hrobári), podávali žiadosti o pridelenie finančných prostriedkov v podobe zriaďovacích a udržiavacích paušálov, potrebných na zabezpečenie starostlivosti o vojnové hroby a cintoríny a zabezpečovali primerané hospodárenie s týmito prostriedkami. Posádkové veliteľstvá na území východného Slovenska a v Podkarpatskej Rusi mali tieto kompetencie rozšírené aj o podávanie návrhov na účelnú koncentráciu a premiestňovanie roztrúsených vojnových hrobov na existujúce alebo nové vojnové cintoríny, ako aj o zisťovanie identifikačných údajov o exhumovaných obetiach, vrátane zostavovania ich podrobnej evidencie.³ Na území severovýchodného Slovenska pôsobili v medzivojnovom období tri vojenské posádkové veliteľstvá – Československé vojenské posádkové veliteľstvo v Bardejove, Čemernom (dnes miestna časť mesta Vranov nad Topľou) a v Humennom.

Na území severovýchodného Slovenska a Podkarpatskej Rusi členom miestnych posádkových veliteľstiev a vojenskej duchovnej správy vypomáhali s plnením vyššie opisovaných úloh príslušníci žandárskych staníc, nájomné stavebné firmy, námezdní robotníci, správcovia vojnových cintorínov a stáli hrobári. Dôvodom tejto výpomoci bola skutočnosť, že na uvedených územiach sa na rozdiel od zvyšných častí Československa nachádzala nepomerne vyššia koncentrácia vojnových cintorínov (a hrobov) z prvej svetovej vojny. Starostlivosť o ich dostavbu, konečnú úpravu a následnú údržbu by tunajšie posádkové veliteľstvá a vojenská duchovná správa bez cudzej pomoci neboli schopné vo vlastnej réžii zabezpečiť. Ministerstvo národnej obrany pôvodne plánovalo túto situáciu vyriešiť zriadením zvláštnych pracovných oddielov, avšak napokon od tohto nápadu (pravdepodobne z ekonomických dôvodov) ustúpilo a vzniknutú situáciu vyriešilo jednak dohodou o medzirezortnej výpomoci, uzatvorenou s Ministerstvom vnútra, jednak zriadením pracovných miest stálych hrobárov a uzatváraním pracovných dohôd s miestnymi stavebnými firmami a obyvateľmi za účelom výkonu ťažkých prác v teréne.⁴

Na základe vyššie spomenutej dohody rezortných ministerstiev bolo dňa 23. decembra 1920 Zemské četnícke veliteľstvo so sídlom v Bratislave, ktoré ako najvyšší krajinský orgán Ministerstva vnútra, riadilo výkon jeho agendy na území Slovenska, požiadané, aby vzalo na vedomie nutnosť spolupráce jeho podriadených zložiek – žandárskych⁵ staníc na dostavbe a konečnej úprave vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny nachádzajúcich sa na území severovýchodného Slovenska. V praktickej rovine to znamenalo, že na všetkých lokalitách, situovaných v tejto časti novovzniknutej republiky, kde nebola zriadená vojenská správa, ale nachádzali sa tam frontové a lazaretné vojnové cintoríny (a hroby), prevzali dohľad nad prá-

² URIK, Radoslav. Starostlivosť o vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny v medzivojnovom Československu. In *Vojenská história*, 2010, roč. 14, č. 4, s. 10.

³ Vojenský historický archív Bratislava (ďalej VHA Bratislava), fond Zemské vojenské veliteľstvo Bratislava (ďalej ZVV), rok (ďalej r.) 1921, škatuľa číslo (ďalej šk. č.) 149, signatúra číslo (ďalej sign. č.) 1487. *Upravení kompetence MNO a podřízených vyš. voj. velit.*

⁴ TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 10.

⁵ Ide o slovenský ekvivalent dobového názvu profesie, v archívnych prameňoch uvádzanej pomocou pojmu *četník, četnícky, četnícka*.

cami a peniazmi vyčlenenými za účelom ich dostavby a konečnej úpravy miestne žandárske stanice.⁶ Na území severovýchodného Slovenska ich bolo do tohto procesu zapojených dovedna 42 – Žandárska stanica v Bardejove, Bardejovských kúpeľoch, Čertižnom, Giraltovciach, Hanušovciach nad Topľou, Humennom, Kamenici nad Cirochou, Kapišovej, Kelči (dnešná Nová Kelča), Koškovciach, Kračúnovciach, Krajnej Poľane, Kružlovskej Hute, Kurime, Malej Poľane, Marhani, Medzilaborciach, Miňovciach, Nižnej Oľke, Nižnom Hrabovci, Osadnom, Papíne, Pčolinom, Rovnom, Ruskom (zaniknutá obec), Sačurove, Slovenskej Kajni, Slovenských Raslaviciach (dnes súčasť obce Raslavice), Snine, Soli, Stakčine, Stropkove, Tovarnom, Ubli, Uliči, Víťazovciach, Vydrani (dnes miestna časť mesta Medzilaborce), Výrave, Vyšnej Radvani (dnešná Radvaň nad Laborcom), Vyšnom Orlíku, Vyšnom Svidníku (dnes súčasť mesta Svidník) a v Zborove. Príslušníci žandárskych staníc plnili na území svojich okrskov viaceré dôležité úlohy. Zisťovali skutočný počet vojnových hrobov, zhodnocovali aktuálny stav vojnových cintorínov, získavali dostupné informácie o pochovaných obetiach, zúčastňovali sa exhumačných prác, najímali a kontrolovali firmy, resp. robotníkov zabezpečujúcich exhumačné práce a práce realizované na dostavbe a konečnej úprave vojnových cintorínov, vyvárať spisovú agendu súvisiacu so starostlivosťou o vojnové cintoríny (katastrálne listy, evidenčné listy, exhumačné protokoly, katastrálne mapy, náčrty, skice, matrice a plány vojnových cintorínov atď.) a spravovali dobudované vojnové cintoríny.⁷

Dôležitým článkom v rámci „prvej línie“ starostlivosti o vojnové cintoríny v medzivojnovom Československu boli správcovia vojnových cintorínov a stáli hrobári. Stáli hrobári zabezpečovali praktickú starostlivosť o údržbu týchto pietnych miest po ich dobudovaní do finálnej podoby. Pôvodne mali túto úlohu vykonávať správcovia cintorínov, za ktorých boli určené obce, mestá, cirkevné spoločenstvá, posádkové veliteľstvá alebo žandárske stanice. Ministerstvo národnej obrany v snahe odbremeniť spomenuté inštitúcie od týchto povinností zriadilo dňa 4. októbra 1921 pracovnú pozíciu stálych hrobárov.⁸ V praxi sa tieto pracovné miesta obsadzovali spravidla bývalými vojnovými veteránmi, vrátane takých, ktorí sa v dôsledku vojnových zranení stali čiastočnými alebo plnými invalidmi. Hlavným poslaním stálych hrobárov bola celoročná starostlivosť o celkovú údržbu im zverených vojnových cintorínov. Medzi ich pracovné úlohy patrila úprava náhrobníkov, výsadba kvetín na rovoch, zalievanie kvetín, vyplievane buriny, kosenie trávy, úprava živých plotov a živých stien, vykonávanie pravidelného dohľadu nad tým, aby sa neničila kvetinová výzdoba hrobov a aby nedochádzalo ku rozkrádaniu alebo úmyselnému či náhodnému poškodzovaniu akýchkoľvek vecí, situovaných na ploche cintorína, vykopávanie nových hrobov a ich označovanie novými náhrobníkmi, udržiavanie cestičiek a chodníkov na cintoríne vo vyhovujúcom stave, zabezpečovanie drobných opráv, na ktoré nebola potrebná cudzia pomoc, udržiavanie nápisov na náhrobných evidenčných tabuliach a krížoch v čistom stave, udržiavanie celkovej čistoty a poriadku na cintoríne, vykonávanie každoročnej jarnej komplexnej kontroly plochy cintorína za účelom zistenia jeho aktuálneho stavebno-technického stavu, ako aj odstraňovanie škôd na hroboch, náhrobníkoch, chodníkoch, oplateniach, centrálnych pietnych miestach a všetkých ostatných plochách cintorína, vzniknutých v dôsledku negatívnych vplyvov ľudskej činnosti alebo v dôsledku nepriaznivého počasia.⁹ Správcovia vojnových cintorínov vykonávali dozor nad zmluvnými hrobármi, v pravidelných interva-

⁶ BYSTRICKÝ, Jozef. Dokumenty o vojnových cintorínoch z 1. svetovej vojny vo fondoch Vojenského historického archívu. In *Prvá svetová vojna – boje v Karpatoch*. Eds. Vasil' Fedič, Svetoslav Husták. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2007, s. 31.

⁷ TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 12-14.

⁸ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 971. *Potřeba hrobníku na voj. hřbitovech*.

⁹ TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 18-19.

loch kontrolovali, či sú tieto pietne miesta riadne udržiavané a nachádzajú sa v dobrom stave, zabezpečovali ich ochranu pred vandalmi, podávali návrhy na ich úpravu, hospodárili s fondmi na ich údržbu a vyjednávali podmienky nájomných alebo kúpnych zmlúv so súkromnými vlastníkmi pozemkov pod týmito pietnymi miestami.¹⁰

Na krajskej úrovni zabezpečovali starostlivosťou o vojnové hroby a cintoríny z prvej svetovej vojny Zemské vojenské veliteľstvá. Do jarých mesiacov roku 1924 túto úlohu vykonávali prostredníctvom Zemských inšpekcií vojnových hrobov a ich expozitúr, od jari 1924 ju zabezpečovali pomocou Referátov vojnových hrobov pri Zemských vojenských veliteľstvách.¹¹ Za vojnové hroby a cintoríny nachádzajúce sa na území severovýchodného Slovenska zodpovedali do 1. marca 1924 Zemské vojenské veliteľstvo pre Slovensko so sídlom v Bratislave a Zemská inšpekcia vojnových hrobov so sídlom v Košiciach.¹² Prednostom (riaditeľom) košickej inšpekcie bol vrchný superior Jozef Kepka. Okrem neho pôsobili na tunajšej zemskej inšpekcii aj ďalší štyria úradníci. Rotmajster Aloiz Dotzenberger mal na starosti vyplácanie paušálov, zakladanie a správu katastra vojnových hrobov pre Slovensko a zber a kontrolu skíc a plánov vojnových cintorínov. Desiatnik Karel Novák zodpovedal za bežné práce, pátranie a následné exhumácie roztrúsených vojnových hrobov, vrátane vyúčtovania týchto aktivít, a tiež kreslenie plánov a skíc vojnových cintorínov. Kancelárskemu pomocníkovi Jánovi Stindlovi bola zverená starostlivosť o zakladanie a správu katastra vojnových hrobov pre Podkarpatskú Rus, tvorbu zoznamov vojnových hrobov, pátranie po vojnových hroboch a kreslenie skíc a plánov vojnových cintorínov. Prikazník Jozef Němeček zabezpečoval vyhotovovanie zoznamov objednávok náhrobných evidenčných tabuliek a ich následnú distribúciu do sídel posádkových veliteľstiev, resp. posádkových staníc.¹³ Od 1. marca 1924, po tom, ako Ministerstvo národnej obrany výnosom zo dňa 9. februára 1924 združilo ku dňu 1. marcú 1924 Zemskú inšpekciu vojnových hrobov so sídlom v Košiciach, a súčasne zriadilo Referát vojnových hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve Bratislava, prevzala táto novozriadená inštitúcia všetky úlohy a kompetencie, ktorými disponovala jej predchodkyňa.¹⁴ Okrem agendy košickej inšpekcie prevzala nová inštitúcia i agendu Zemského vojenského veliteľstva v Užhorode a Expozitúry zemskej inšpekcie vojnových hrobov v Bratislave. Ministerstvu národnej obrany sa týmto krokom podarilo zlúčiť činnosť troch samostatných inštitúcií do jednej. Primárnym motívom, ktorý viedol rezortné ministerstvo k tomuto kroku, bola snaha o zníženie ekonomických výdavkov spojených s ich prevádzkou. Novozriadený Referát vojnových hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve Bratislava zodpovedal po novom za agendu vojnových hrobov na celom území Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Fungoval nepretržite od svojho zriadenia (1. marec 1924) až do vypuknutia druhej svetovej vojny (1. september 1939).¹⁵ Hlavným poslaním Zemských inšpekcií vojnových hrobov,

¹⁰ DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny a pamätníky v Medzilaborciach. In *Medzilaborce 1914 – 1918*. Ed. Martin Drobňák. Medzilaborce : Mesto Medzilaborce a KVH Beskydy, 2018, s. 206.

¹¹ DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku – zabudnutá historická pamiatka. In *Prvá svetová vojna a východné Slovensko*. Eds. Martin Drobňák, Viktor Szabo. Humenné : KVH Beskydy, 2014, s. 57.

¹² BYSTRICKÝ, J. *Dokumenty*, c. d., s. 32.

¹³ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha (ďalej VÚA-VHA Praha), fond Ministerstvo národnej obrany – Ústřední správa válečných hrobů (ďalej f. MNO – ÚSVH), krabica číslo (ďalej kr. č.) 210, r. 1922, sign. č. 103 ½ 8. *Přehled kanc. personálu MNO – UIVHR a podržovaných inspekcií a expozitúr*.

¹⁴ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. 164, sign. č. 139. *Likv. če. zem. voj. velit. pro Slovensko, Inspekce válečných hrobů v Košicích*.

¹⁵ DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku (história, umelecká hodnota a možnosti obnovy). In *Bardkontakt 2018 – zborník prednášok*. Eds. Eva Kráľová, Martin Dubiny. Bardejov : Mesto Bardejov, 2018, s. 61.

resp. Referátov vojnových hrobov pri Zemských vojenských veliteľstvách, bola koordinácia činností všetkých orgánov a inštitúcií, zodpovedných za výstavbu a údržbu vojnových cintorínov (a hrobov) na území, ktoré im bolo zverené do starostlivosti. Medzi kompetencie týchto inštitúcií spadalo i preskúmavanie oprávnených požiadaviek a dobrozdaní správcov jednotlivých vojnových cintorínov, overovanie potreby, resp. nevyhnutnosti zriaďovania pracovných miest stálych hrobárov, zdôvodňovanie návrhov na výstavbu pamätníkov, pomníkov a mohýl, zdôvodňovanie návrhov na zriaďovanie a výstavbu nových vojnových cintorínov, kontrola úmrtných listov s evidenčnými listami a polohopisnými plánmi vojnových cintorínov, rozhodovanie o ich opravách vojnových cintorínov (a hrobov), vyžadujúcich si menšie finančné náklady, kontrolovanie náhrobných evidenčných tabúlí, vrátane ich dopĺňania, vymieňania a opravovania a pravidelné kontrolovanie podriadených inštitúcií (posádkové veliteľstvá, civilné správy vojnových cintorínov, stáli hrobári), zodpovedných za zriaďovanie, výstavbu a správu vojnových cintorínov na im pridelenom území.¹⁶

Na celoštátnej úrovni zodpovedalo za agendu vojnových hrobov a starostlivosť o vojnového cintoríny z prvej svetovej vojny, zriadené na území Československa, Ministerstvo národnej obrany so sídlom v Prahe. Uvedené ministerstvo zabezpečovalo túto úlohu do konca novembra 1920 výlučne prostredníctvom svojich podriadených zložiek, od začiatku decembra 1920 aj v súčinnosti s Ministerstvom vnútra. Za účelom riadenia a spravovania agendy vojnových cintorínov (a hrobov) na celoštátnej úrovni zriadilo Ministerstvo národnej obrany v roku 1919 samostatný úrad – Ústredný inšpektorát vojnových hrobov so sídlom v Prahe. Jeho riadením bol ako prvý poverený podplukovník Karel Růžička, po ktorom prevzal túto funkciu major Svatoš. Primárnym poslaním tohto úradu bolo zastrešovanie všetkých aktivít, spojených s výstavbou a konečnou úpravou vojnových cintorínov (a hrobov) na území Československej republiky a vedenie centrálnej evidencie, zahŕňajúcej dostupné informácie o všetkých vojakoch, ktorí počas prvej svetovej vojny padli a boli pochovaní v niektorom z vojnových hrobov, resp. na niektorom z vojnových cintorínov, nachádzajúcich sa na území Československa, a tiež o všetkých československých vojakoch, ktorí zahynuli v tomto vojnovom konflikte a boli pochovaní na niektorom z bojísk prvej svetovej vojny, nachádzajúcich sa mimo územia Československej republiky.¹⁷ Do kompetencie tohto úradu patrilo vedenie všetkých rokovaní so zahraničnými úradmi zaoberajúcimi sa agendou vojnových hrobov, povoľovanie exhumácií a prevozov pozostatkov vojakov na vlastné alebo štátne náklady, kontrolovanie vojnových hrobov československých vojakov, ktorí zahynuli v prvej svetovej vojne a boli pochovaní v zahraničí, hospodárenie s rozpočtom a fondmi určenými na zriaďovanie a starostlivosť o vojnové cintoríny (a hroby), obsadzovanie miest hrobárov a zabezpečovanie výplat pre týchto zamestnancov, určovanie výšky zriaďovacieho a udržiavacieho paušálu, úradné vyhlasovanie vojakov, ktorí padli alebo sa stali nezvestnými počas prvej svetovej vojny za mŕtvych, rozhodovanie o návrhoch na vybudovanie nových pamätníkov, pomníkov a mohýl na vojnových cintorínoch, rozhodovanie o zriaďovaní a výstavbe nových vojnových cintorínov, výmenu úmrtných dokladov s kompetentnými zahraničnými úradmi, pridelenie náhrobných evidenčných tabuliek, akékoľvek zmeny v personálnych otázkach pridelených dôstojníkov, povoľovanie služobných ciest personálu predmetného úradu po predložení cestovného plánu a rozhodovanie o realizácii opráv vojnových cintorínov, ktoré si vyžadovali použitie vyšších finančných nákladov.¹⁸

¹⁶ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1487. *Upravení kompetence MNO a podřízených vyš. voj. velit.*

¹⁷ TURIK, R. *Starostlivost'*, c. d, s. 8.

¹⁸ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1487. *Upravení kompetence MNO a podřízených vyš. voj. velit.*

Legislatívna základňa dostavby a konečnej úpravy vojnových cintorínov – všeobecné predpisy

Podobne ako počas prvej svetovej vojny ani v medzivojnovom období neprebíhala starostlivosť o frontové a lazaretné vojnové cintoríny z územia severovýchodného Slovenska samovoľne, ale riadila sa vopred stanovenými pravidlami, nariadeniami, usmerneniami a výnosmi zakotvenými v dokumentoch príslušného rezortného ministerstva. V medzivojnovom období bolo za vydávanie týchto usmernení zodpovedné Ministerstvo národnej obrany sídliace v Prahe, ktoré tak činilo prostredníctvom svojich podriadených inštitúcií (Ústredného inšpektorátu vojnových hrobov, I. politicko-právneho odboru, Prezídia, zemských vojenských inšpekcii a pod.).¹⁹

Medzi prvé nariadenia, ktoré Ministerstvo národnej obrany v tejto súvislosti vydalo, patrila výnos zo dňa 10. mája 1919, adresovaný posádkovým veliteľstvám, žandárskym staniciam a vojenskej duchovnej správe, obsahujúci základné pravidlá pre dostavbu a konečnú úpravu vojnových cintorínov zriadených počas prvej svetovej vojny na území Československej republiky. V zmysle tohto dokumentu mali byť všetky vojnové cintoríny ohradené a všetky vojnové hroby upravené a opatrené náhrobnými evidenčnými tabuľkami s nápismi a číslami. Nápis mali byť na ľavej strane tabuľiek vyhotovené v českom (na území Čiech, Moravy a Sliezska) alebo slovenskom (na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi) jazyku, na pravej strane v materinskom jazyku pochovaného vojaka. Na tabuľkách mali byť uvedené číslo pluku, hodnosť, meno a priezvisko, rok narodenia, deň, rok a miesto úmrtia pochovaného vojaka a číslo hrobu, do ktorého boli jeho telesné pozostatky na príslušnom vojnovom cintoríne uložené. V prípade, že vojnové hroby nebolo možné z akýchkoľvek dôvodov v krátkom časovom období upraviť podľa vyššie uvedených požiadaviek, mali byť tieto aspoň označené číslami a paralelne s tým sa mal vyhotoviť zoznam vojakov pochovaných v týchto hroboch. Hroby vojakov, pri ktorých bola identita obetí otázna alebo ju nebolo možné zistiť, sa označovať náhrobnými evidenčnými tabuľkami nemali. Takéto prípady sa však mali bezodkladne nahlásiť vecne a miestne príslušným inšpekciám vojnových hrobov, a tiež Ústrednému inšpektorátu vojnových hrobov, ktorých úlohou bolo neznáme obete identifikovať (ak disponovali patričnými údajmi).²⁰

Koncom októbra 1919 prijalo Prezídium Ministerstva národnej obrany výnos o pretretí časti nápisov na náhrobných evidenčných tabuľkách, situovaných na vojnových hroboch, nachádzajúcich sa na vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny. V zmysle uvedeného výnosu mali byť bielu emailovou farbou zabielené všetky údaje o pochovaných vojakoch, s výnimkou ich mien, priezvisk, dátumov narodenia, dátumov úmrtia a čísel hrobov, v ktorých boli pochovaní. Praktickou realizáciou tohto príkazu boli poverené vojenské posádkové veliteľstvá, žandárske stanice a obecné úrady.²¹

Koncom apríla 1920 vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov nariadenie s názvom *Definitivní úprava válečných hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských*, v ktorom zadefinoval komplexné pravidlá pre dostavbu a konečnú úpravu lazaretných a frontových vojnových cintorínov na severovýchode Slovenska a v Podkarpatskej Rusi. V zmysle tohto nariadenia sa na uvedenom území mali rušiť všetky vojnové cintoríny (a hroby), kde boli pochovaní neznámi vojaci, pričom ich telesné pozostatky sa mali exhumovať a znova pochovať („pre-

¹⁹ DROBŇÁK, M. *Vojnové*, c. d., s. 204.

²⁰ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, číslo jednotky (ďalej č. j.) 6949. *Posádkové veliteľstvá, Četnícka stanice, Vojenská duchovní správa*.

²¹ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, kr. č. 503, r. 1919, č. j. 36 207. *Kratší nápisy na evid. tabulkách vál. hrobů; prebarvení*.

pochovať“) do existujúcich alebo novozriadených masových hrobov. Podľa Ministerstva národnej obrany bolo prijatie tohto nariadenia nevyhnutné z toho dôvodu, „...aby sa nesmierne výdavky na upravovanie tohto množstva hrobov a cintorínov v Karpatoch obmedzili, a tiež preto, aby od stáleho bremena udržiavania celého komplexu jednotlivých cintorínov štát [...] ušetril...“²².

Začiatkom mája 1920 prijal ten istý úrad dokument s názvom *Uchování roztroušených hrobů na bojištích Karpatkých*, prostredníctvom ktorého všetkým posádkovým veliteľstvám v krajine nariadil, aby sa aktívne podieľali na vyhľadávaní roztrúsených vojnových hrobov v obvodoch, ktoré spravovali a ich polohy následne zakresľovali do poľných skíc. Hroby neznámych vojakov, ktoré boli vystavené zániku (pováňané, vyhrabávané zverou, rozorané a pod.), mali byť exhumované, premiestnené na najbližší vojnový cintorín a tam pochované do masového hrobu. Pri hroboch známych vojakov mal byť použitý rovnaký postup, s tým rozdielom, že ich telesné pozostatky mali byť uložené do jednotlivých hrobov. Podľa Ústredného inšpektorátu vojnových hrobov bolo takéto nariadenie potrebné prijať z toho dôvodu, „...aby sa predišlo mnohým nepríjemnostiam, ako otváranie hrobov a odnímanie topánok atď. pochovaným vojakom“.²³

V máji 1920 sa Ministerstvo národnej obrany zaoberalo (opätovne) aj nápismi na náhrobných evidenčných tabuľkách. Primäť ho k tomu jazykový zákon z februára 1920, ktorý stanovil rámcové pravidlá používania spisovného jazyka v novom štátnom útvere. Pravidlá ustanovené zákonom bolo potrebné implementovať do všetkých sfér života, agendu vojnových hrobov nevynímajúc. Z uvedeného dôvodu vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov dňa 31. mája 1920 výnos s názvom *Náhrobní evidenční tabulky a jejich text ve smyslu jazykového zákona*. Dokument bol záväzný pre všetky oblasti Československa s výnimkou Podkarpatskej Rusi, nakoľko na tomto území nebola v sledovanom období doriešená jazyková otázka. V zmysle tohto dokumentu sa pre označovanie hrobov na vojnových cintorínoch v Čechách, na Morave, v Sliezske a na Slovensku mali vyrábať náhrobné evidenčné tabuľky v troch variantoch. Pri variante A, určenom pre označovanie hrobov vojakov československej národnosti, mali byť nápisy na cintorínoch nachádzajúcich sa v Česku, na Morave a Sliezske vyhotovované v českom, a na Slovensku v slovenskom jazyku. Variant B, určený pre označovanie hrobov vojakov iných národností, avšak pochádzajúcich z územia Československa, mal disponovať okrem českej, resp. slovenskej mutácie nápisu aj jeho preklad v materinskom jazyku vojnovkej obete. Variant C, určený pre označovanie hrobov vojakov iných štátov (Nemecko, Rusko a pod.), mal obsahovať nápis v českej, resp. slovenskej jazykovej mutácii a jeho súčasťou malo byť aj uvedenie národnosti pochovanej obete. Spomenutý dokument súčasne pozastavil platnosť predošlého nariadenia o pretieraní náhrobných evidenčných tabuliek z októbra 1919 a zároveň umožnil ponechať na vojnových cintorínoch staršie verzie označení vojnových hrobov bez ďalšieho zásahu s tým, že keď sa tieto poškodia, resp. zničia, budú vymenené za nové, vyhotovené podľa nariadení stanovených v aktuálnom výnose.²⁴

V letných mesiacoch roku 1920 sa Ministerstvo národnej obrany venovalo riešeniu praktických otázok, spojených s dostavbou a konečnou úpravou vojnových cintorínov. Z tohto obdobia sa v úradnej agende ministerstva dochovali dva dokumenty, reflektujúce uvedenú problematiku. Prvým je nariadenie Ústredného inšpektorátu vojnových hrobov zo dňa 15.

²² VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatkých*.

²³ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, č. j. 85 086. *Uchování roztroušených hrobů na bojištích Karpatkých – opis*.

²⁴ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, kr. č. 503, r. 1920, č. j. 85 536. *Náhrobní evid. tabulky a jejich text ve smyslu jazykového zákona ze dne 22.II.1920*.

júna 1920 nesúce názov *Úprava válečných hřbitovů a hrobů /oddělení/ na obecních neb jiných hřbitovech*, z ktorého vyplýva, že práce spojené so starostlivosťou o vojnové cintoríny mali príslušné posádkové veliteľstvá v im zverených obvodoch vykonávať pomocou vlastnej vojenskej posádky alebo za pomoci vojenských stavebných oddelení. Rozsah obvodov mali určiť zemské vojenské veliteľstvá po dohode s príslušnými zemskými inšpekciami vojnových hrobov. Výnimku v tomto smere tvorili frontové a lazaretné cintoríny, nachádzajúce sa v Karpatoch, na úprave ktorých sa mali podieľať špeciálne pre tento účel zriadené zvláštne pracovné oddiely²⁵. Materiál potrebný na úpravu vojnových cintorínov ako drevo na výrobu krížov, plech na zhotovovanie náhrobných evidenčných tabuliek, sadenice pre zakladanie živých plotov alebo živých stien a pod. sa mal nakupovať a spracúvať prostredníctvom vojenských posádkových remeselníkov. Peniaze za materiál a prácu mali byť v prípade, že ich výška nepresiahla povolené finančné limity, refundované prostredníctvom inšpektorátov vojnových hrobov a v prípade ich prekročenia Ústredného inšpektorátu vojnových hrobov.²⁶ Druhým dokumentom je usmernenie zo dňa 25. augusta 1920, prostredníctvom ktorého Ministerstvo národnej obrany navrhlo, aby sa zákazky týkajúce sa výroby krížov a náhrobných evidenčných tabuliek na označovanie hrobov situovaných na vojnových cintorínoch prednostne prideliovali pracovníkom vojenských stavebných správ, nachádzajúcich sa v najkratšej vzdialenosti od daného pohrebiska. Veľkosti krížov a rozmery náhrobných evidenčných tabuliek si pritom mali všetky zemské inšpekcie vojnových hrobov určiť individuálne, podľa vlastných potrieb a skúseností získaných z terénu.²⁷

Začiatkom roka 1921 zaslalo Ministerstvo národnej obrany všetkým zemským inšpekciam vojnových hrobov list, v ktorom ich informovalo o povinnosti zasielať Ústrednému inšpektorátu vojnových hrobov mesačné výkazy vykonaných prác na vojnových cintorínoch²⁸, nachádzajúcich sa v ich správe. Výkazy sa mali zasielať do 8. dňa príslušného kalendárneho mesiaca a obsahovať mali informácie o vykonaných prácach za predošlý mesiac. Okrem všeobecného opisu vykonaných prác mali byť ich súčasťou aj informácie o počte a účele vykonaných služobných ciest, presný výpočet obnovených cintorínov, počet vyhotovených výpisov viažucich sa k vojnovým obetiam pochovaným na konkrétnych cintorínoch a pod.²⁹

Na konci januára 1921 vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov usmernenie obsahujúce pokyny týkajúce sa postupu pri vyhotovovaní úmrtných listov vojakov cudzích štátov, pochovaných na vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny v Československu, o ktorých smrti sa nezachovali písomné záznamy v matrikách. V zmysle tohto usmernenia sa v prípadoch, keď bol známy menoslov vojakov pochovaných na vojnových cintorínoch, avšak o týchto osobách absentovali záznamy v matričných knihách, mal vyhotoviť samostatný abecedný zoznam obetí pre každú národnosť, pričom na jeho konci mal byť uvedený dôvod, prečo tento menoslov nie je možné doložiť aj prostredníctvom úmrtných listov. Ministerstvo

²⁵ Zvláštne pracovné oddiely, spomínané v nariadení zo dňa 15. júna 1920, nikdy zriadené neboli. Dostavba a konečná úprava stálych vojnových cintorínov v Karpatoch bola zrealizovaná za pomoci vojakov z posádkových veliteľstiev, nachádzajúcich sa v danom regióne, príslušníkov miestnych žandárskych staníc, miestnych súkromných stavebných firiem, námezdných robotníkov a stálych hrobárov. TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 10.

²⁶ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 472. *Úprava válečných hřbitovů a hrobů /oddělení/ na obecních neb jiných hřbitovech*.

²⁷ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, č. j. 86 752.

²⁸ V septembri 1921 predĺžilo Ministerstvo národnej obrany cyklus predkladania výkazov o zrealizovaných prácach na vojnových cintorínoch z mesačného na štvrťročný. Účinnosť tohto nariadenia nadobudla platnosť 1. októbra 1921. VHA Bratislava, f. Inšpekcia vojnových hrobov Košice (ďalej f. IVH), r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 886. *Měsíční výkazy – restrikce*.

²⁹ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 133.

národnej obrany sa týmto spôsobom snažilo odbremenit' už aj tak nadmieru vyťažených pracovníkov zemských inšpekcii vojnových hrobov od ďalšieho byrokratického zaťaženia. Ústredný inšpektorát vojnových hrobov vysvetlil postoj rezortného ministerstva k danej problematike nasledovne: „*Nemôžeme sa zaoberať vymáhaním úmrtných listov cudzích príslušníkov ani zatažovať duchovnú správu Československej republiky vo Viedni, nakoľko zo skúsenosti vieme, že úmrtné listy našich príslušníkov pochovaných na území bývalého Rakúska mimo oblastí Československej republiky musíme si sami pomocou našich síl vo Viedni vypísať a to samé môžu veľvyslanectvá jednotlivých štátov si zaobstarat.*“³⁰

Začiatkom februára 1921 vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov usmernenie, v ktorom zadefinoval pojmy vojnový a vojenský hrob a vymedzil či a po akej dobe môžu byť tieto zrušené. Z uvedeného uznesenia vyplýva, že za vojnový hrob bol považovaný taký hrob, ktorý vznikol počas prvej svetovej vojny, t. j. v období od 28. júla 1914, keď bola vyhlásená, do 31. decembra 1919, keď bol zrušený vojnový stav na území Československej republiky. Za vojenský (mierový) hrob bol podľa vyššie spomenutého uznesenia považovaný každý hrob, ktorý vznikol mimo vyššie ohraničeného obdobia, resp. hrob vojaka zomrelého v čase prvej svetovej vojny, ktorého smrť priamo nesúvisela s mimoriadnym vojnovým stavom (nezomrel ani na bojisku ani vo vojenskej nemocnici alebo inom vojenskom zdravotníckom zariadení na následky bojových zranení). Z citovaného uznesenia ďalej vyplýva, že kým vojenský hrob bolo možné po desiatich rokoch od jeho zriadenia v prípade, že starostlivosť oň neprevzali príbuzní obete alebo iný subjekt, zrušiť, bol vojnový hrob nezrušiteľný a Československá republika mala povinnosť sa oň nepretržite starať a udržiavať ho v dôstojnom stave.³¹

V letných mesiacoch roku 1921 sa Ministerstvo národnej obrany zaoberalo problematikou tvorby vizuálnych prameňov viažucich sa k vojnovým cintorínom. V polici júna vydalo v tejto súvislosti jeho Prezídium nariadenie s názvom *Zhotovení skic umístění vojenských hřbitovů a válečných hrobů*, prostredníctvom ktorého zemským inšpekciam vojnových hrobov prikázalo zhotoviť skice všetkých vojnových cintorínov a hrobov nachádzajúcich sa v ich správe. Skice mali mať rozmery 70 x 60 cm a okrem vojnových cintorínov a hrobov v nich malo byť zakreslené aj ich bezprostredné okolie, resp. areál.³² Vyhотовované mali byť na tvrdom papieri. O pár dni neskôr – dňa 22. júna 1921 Ministerstvo národnej obrany vyššie uvedené nariadenie rozšírilo o ďalšie náležitosti. V lokalitách, na ktorých sa vyskytovalo viacero vojnových cintorínov, mali zemské inšpekcie vojnových hrobov na skiciach okrem názvu lokality uvádzať aj typ cintorína. Zajatecké, vojnové, posádkové a vojenské cintoríny sa mali označovať červenou farbou, mestské, obecné, katolícke, židovské a moslimské čiernou farbou. Okrem typu cintorína sa na zhotovovaných vizuálnych prameňoch mali uvádzať aj počty pochovaných vojakov a farebne vyznačovať hroby podľa príslušnosti tam pochovaných obetí k niektorej z bojujúcich armád – rakúsko-uhorskej (bez farby), nemeckej (modrá farba) alebo cárskej ruskej (červená farba). V prípade, že na vytvorenie skice vojnového cintorína nepostačoval predpísaný formát veľkosti 70 x 60 cm, mohla byť táto zhotovená aj v mierke zodpovedajúcej generálnej mape (1:200 000).³³ V polovici augusta, reagujúc na medziasom doručené nedôsledne spracované skice a poľné náčrty, vydalo Ministerstvo národnej obrany dokument s názvom *Vyhotovení plánů hřbitovů*, v ktorom nanovo zadefi-

³⁰ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 146. *Výhotovování úmrt. listů příslušníků cizích států o nich matriční záznamy postrádáme.*

³¹ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 181. *Vymezení doby, ve které hroby nesou název válečný, hroby voj. /mírová/ a sestavení seznamů hřbitovů.*

³² VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 320. *Zhotovení skiz umístění voj. hřbitovů a vál. hrobů – přehled.*

³³ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 663. *Zhotovení skiz položení hřbitovů.*

novalo náležitosti tvorby týchto vizuálnych prameňov, pričom pre ich vyhotovovanie určilo nasledovné pravidlá: „*Pre každý cintorín zhotoví tamojší úrad veľký plán celého cintorína (prehľadný a presný) so zakreslením všetkých čísel vojnových hrobov a národnosti (i československú) označí na tom istom pláne rôznymi farbami. (Rady a oddelenia musia byť taktiež vyznačené). Plán vyhotoví dvojmo, jeden pre vlastnú potrebu, jeden pre Ministerstvo národnej obrany. Zároveň sa tamojší úrad (najlepšie u tamojšieho stavebného riaditeľstva) postará o kópiu tohto plánu so zakreslením čísel, radov a oddelení a zapísaním textu podľa priloženého vzoru na priesvitnom papieri (matrici). [...] Čísla hrobov na plánoch sa musia zhodovať s číslami hrobov, uvedenými na úmrtných a evidenčných listoch.*“³⁴ Plán vojnového cintorína podľa vyššie citovaných podmienok mal byť vyhotovený pre každý cintorín, na ploche ktorého sa nachádzal viac ako jeden vojnový alebo vojenský hrob.

Na prelome septembra a októbra 1921 sa Ministerstvo národnej obrany venovalo otázke náhrobných evidenčných tabuliek, pričom dospelo k záveru, že je potrebné všetky vojnové hroby z prvej svetovej vojny, nachádzajúce sa na území Československej republiky, opatriť jednotným typom takéhoto označenia. O tomto svojom rozhodnutí informovalo zemské vojenské veliteľstvá prostredníctvom listu zo dňa 27. septembra 1921.³⁵ Začiatkom októbra 1921 zaslalo ministerstvo list aj na zemské inšpekcie vojnových hrobov a ich expozitúry, v ktorom svoj zámer ešte spresnilo. V liste datovanom na 6. október 1921 uviedlo ministerstvo v tejto súvislosti nasledovné: „*Podľa nášho názoru by bolo najjednoduchšie, keby ste zaslali sem presný zoznam potrebných tabuliek a zároveň s uvedením mena, pluku, hodnosti, dňa, mesiaca a roku narodenia a dňa, mesiaca a roku úmrtia, potom číslo hrobu, na základe čoho by sme Vám zaslali hotové tabuľky. Je nutné ďalej uviesť, či ide o označenie hrobu s jednou mŕtvolou alebo dvoma mŕtvolami, podľa toho by potom tabuľka mala jeden alebo dva nápisy. Hroby s viac mŕtvolami budú označené inými tabuľkami, na ktorých aktuálne pracujeme.*“³⁶ Jednotné náhrobné evidenčné tabuľky pre označovanie vojnových hrobov s jednou, resp. dvoma mŕtvolami, mali mať podobu osemcípnych plechových hviezdíc, umiestnených na tenkých kovových konzolách, so zahrotením v ich spodnej časti, prostredníctvom ktorých sa mali zapichovať priamo do rovov (zeme).³⁷

Okrem otázok spojených s dostavbou a konečnou úpravou vojnových cintorínov sa Ministerstvo národnej obrany muselo zaoberať aj problematikou ich následnej údržby. Nakoľko prax ukázala, že ani posádkové veliteľstvá, ani žandárske stanice nedisponujú potrebným personálom, bolo začiatkom októbra 1921 rozhodnuté, že starostlivosť o dobudované cintoríny prevezmú stáli (v dobových dokumentoch označovaný aj ako zmluvní) hrobári, teda osoby najaté výlučne na tento účel. O tejto skutočnosti informoval zemské vojenské veliteľstvá listom zo dňa 4. októbra 1921 prednosta Všeobecného vojenského odboru na Ministerstve národnej obrany – generál Ján Diviš.³⁸

Koncom roka 1921 vydal Ústredný inšpektorát vojnových hrobov dva dôležité výnosy. Prvým, datovaným na 12. november 1921 a nesúcim názov *Upravení kompetence Ministerstva národní obrany a podřízených vyšších vojenských velitelstev*, vymedzil kompetencie jednotlivých zložiek Ministerstva národnej obrany podieľajúcich sa na dostavbe a konečnej úprave vojnových cintorínov.³⁹ Druhým, datovaným na 15. november 1921, nesúcim názov

³⁴ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 844. *Výhotovení plánů hřbitovů zem. insp. Bratislava.*

³⁵ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 969. *Potřeba náhrad evid. tabulek.*

³⁶ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 461. *Udržování paušál – pukázání a přetírání evid. tab.*

³⁷ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. 156, bez sign., *Náhrobní tabulka.*

³⁸ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 971. *Potřeba hrobníků na voj. hřbitovech.*

³⁹ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1487. *Upravení kompetence MNO. a podřízených vyš.*

Vymezení pojmu hrobu řádně zřízeného a řádně ošetřeného (udržovaného), zdefinoval pojmy riadne zriadený a riadne ošetrený (udržiavaný) hrob. Za riadne zriadený bol v zmysle tohto výnosu považovaný každý hrob, ktorého poloha a umiestnenie boli také, že ho chránili pred zničením a zneuctením, ktorý bol zahrnutý do okrsku pôsobnosti dozorných a udržiavacích orgánov a ktorého miesto pochovania bolo opatrené náhrobkom z hlíny, kameňa alebo akejkoľvek inej trvanlivej hmoty. Za riadne ošetrený (udržiavaný) bol považovaný každý hrob, ktorého rov bol chránený pred rozpadnutím buď trávnikom alebo dostatočne silným obkladom z kameňa alebo inej trvanlivej hmoty, ktorého náhrobná evidenčná tabuľka a písmená na nej boli vyhotovené z trvanlivých materiálov a všetky dáta na nej boli dobre čitateľné a na ploche ktorého sa nachádzal náboženský symbol, ktorý bol v dobrom stave.⁴⁰

Začiatkom roka 1922, na porade konanej dňa 10. marca 1922, schválilo Ministerstvo národnej obrany vzor československého vojnového hrobu, podľa ktorého mali byť upravované už založené, a súčasne i zakladené nové jednotlivé hroby na vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny.⁴¹ Nákrasy (farebné na tvrdom papieri, čiernobiele na matriciach) obsahujúce vizuálne znázornenie vzorového hrobu, vrátane jeho označení a navrhovaných rozmerov, sa zemských inšpekciám vojnových hrobov a ich expozitúram zasielali bezprostredne po ich schválení.⁴²

Na jar roku 1923 sa Ústredný inšpektorát vojnových hrobov zaoberal otázkou zefektívnenia tvorby centrálnej evidencie vojakov cudzích národností, padlých a pochovaných v čase prvej svetovej vojny na vojnových cintorínoch zriadených na území Československej republiky, a tiež československých vojakov padlých a pochovaných počas vojny v zahraničí. V tejto súvislosti vydal dňa 23. februára 1923 výnos s názvom *Usprořádání evidence válečných hrobů*, v ktorom stanovil rámcové podmienky, ktorými sa mali zemské inšpekcie vojnových hrobov a ich expozitúry riadiť pri zostavovaní zoznamov padlých vojakoch, keďže sa písomné záznamy týchto vojakov nachádzali v ich agende. Z uvedeného výnosu vyplýva, že spomenuté úrady mali vyhotovovať dva druhy zoznamov. Prvý, označovaný písmenom A, mal obsahovať údaje o všetkých cudzincoch, ktorí počas trvania konfliktu padli a boli pochovaní na území Československej republiky, resp. ktorí sa na tomto území počas vojny ocitli, alebo akýmkoľvek iným spôsobom dostali do kontaktu s ním, ale boli pochovaní v zahraničí. Druhý, označovaný písmenom B, mal obsahovať údaje o československých vojakoch padlých v prvej svetovej vojne a pochovaných na území republiky alebo v zahraničí. Oba zoznamy sa mali deliť ešte na tri časti, z ktorých prvá mala poskytovať informácie o vojakoch pochovaných na vojnových cintorínoch nachádzajúcich sa v obvode príslušnej zemskej inšpekcie vojnových hrobov, resp. jej expozitúry, druhá mala prinášať poznatky o vojakoch pochovaných na vojnových cintorínoch, nachádzajúcich sa v obvodoch iných zemských inšpekcií a ich expozitúr, a tretia mala združovať informácie o vojakoch pochovaných na vojnových cintorínoch, nachádzajúcich sa mimo československého územia.⁴³ Dokumentačný materiál slúžiaci ako podklad na vyhotovovanie zoznamov A a B, zahŕňajúci výpisy z matrik (cirkevných, nemocničných, posádkových), záznamy a správy vojenských veliteľstiev o zomrelých vojakoch, exhumačné protokoly a pod., mali pre zemské inšpekcie vojnových hrobov a ich expozitúry zhromažďovať a vyhľadávať im podriadené úrady a inštitúcie.⁴⁴

voj. velit.

⁴⁰ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1422. *Vymezení pojmu hrobu řádně zřízeného a řádně ošetřeného /udržovaného/*.

⁴¹ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, kr. č. 467, r. 1922, sign. č. 83 1/6, č. j. 45 6013.

⁴² VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, kr. č. 467, r. 1922, sign. č. 83 1/6. *Vzorek voj. hrobů*.

⁴³ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. č. 157, sign. č. 204. *Usprořádání evidence válečných hrobů*.

⁴⁴ TURIK, R. *Starostlivost*, c. d., s. 9.

V letných mesiacoch roku 1923 sa Ministerstvo národnej obrany a jeho podriadené inštitúcie zaoberali najmä problematikou zriaďovacích a udržiavacích paušálov a vydávaním usmernení ozrejmujuúcich, na aké účely môžu byť peniaze elokované v uvedených paušáloch použité. Zo *Směrnice k používání a vyúčtování udržovacího paušálu válečných hrobů*, vydané dňa 18. mája 1923 Zemských vojenským veliteľstvom pre Slovensko, vyplýva, že udržiavací paušál bol určený výlučne na udržiavanie hrobov a ich okolia a ciest medzi hrobmi, ako aj na kúpu rôzneho náradia, nevyhnutne potrebného na ich udržiavanie. Výška paušálu sa vypočítavala pre každý vojnový cintorín osobitne, pričom celková pridelená suma závisela od viacerých premenných. Základnou veličinou pre jeho určenie bol počet vojnových hrobov nachádzajúcich sa na príslušnom cintoríne. Za udržiavanie jednotlivého hrobu sa raz ročne vyplácala suma 5 Kč, za udržiavanie spoločného hrobu 10 Kč, za udržiavanie masového hrobu (šachty) 15 Kč, a za udržiavanie hrobového poľa 3 Kč za každý jeho štvorcový meter. Do tohto výpočtu sa nezarátavali tie hroby, o ktoré sa bez nároku na honorár starali príbuzní obetí alebo miestne inštitúcie, organizácie, spolky či spoločenstvá (obce, mestá, cirkvi, náboženské obce a pod.). Výšku udržiavacieho paušálu, vypočítanú podľa vyššie uvedeného vzoru pre konkrétne cintoríny, mali správcovia vojnových cintorínov zasielať každoročne, a to najneskôr do 1. apríla príslušného kalendárneho roka, tým zemským inšpekciám vojnových hrobov, resp. ich expozitúram, pod správu ktorých patrili. Úlohou zemských inšpekcií a ich expozitúr bolo preveriť, či sú výšky paušálov vypočítané správne. V prípade, že boli zistené nezrovnalosti, výkazy sa zasielali na prerobenie. Za predpokladu, že bola výška paušálu vypočítaná správne, zasielali sa na preplatenie Ústrednému inšpektorátu vojnových hrobov. Termín, do ktorého to museli príslušné úrady stihnúť, aby bol udržiavací paušál na príslušný kalendárny vyplatený, bol stanovený najneskôr na 15. máj.⁴⁵ Z usmernenia s názvom *Započítání zřizovacího paušálu*, vydaného dňa 27. augusta 1923 Zemskou vojenskou inšpekciou vojnových hrobov v Košiciach, zase vyplýva, že zriaďovací paušál mohol byť využitý výlučne na zriadenie a následnú prvotnú úpravu vojnového hrobu alebo na osadenie náhrobníka. Kým do vydania tohto usmernenia bola výška zriaďovacieho paušálu stanovená na fixnú, jednorázovo vyplácanú sumu 10 Kč za zriadenie každého nového vojnového hrobu a 10 Kč za každú mŕtvolu, ktorá doň bola pochovaná, po novom sa mal jeho výpočet odvíjať (podobne, ako tomu bolo pri paušále udržiavacom) od typu zriaďovaného hrobu. Za jednotlivý hrob sa mala vyplácať jednorázovo suma 10 Kč, za hrob spoločný čiastka 20 Kč, za hrob masový suma 30 Kč a za každý bežný meter hrobového poľa 10 Kč. Podobne ako pri udržiavacích paušáloch i paušály zriaďovacie sa pred ich preplatením Ústredným inšpektorátom vojnových hrobov zasielali na kontrolu príslušným zemským vojenským inšpekciám vojnových hrobov, resp. ich expozitúram.⁴⁶ V prípade, že niektorý zo správcov cintorína nedokázal za prostriedky poukázané v rámci zriaďovacieho alebo udržiavacieho paušálu zabezpečiť vybudovanie, resp. patričnú starostlivosť o vojnové hroby na jemu zverenom vojnovom cintoríne, mohol požiadať miestne a vecne príslušnú Zemskú inšpekciu vojnových hrobov o vyplatenie mimoriadnej dávky. Takúto požiadavku však bolo potrebné vždy patrične odôvodniť. Zemské inšpekcie vojnových hrobov mali mimoriadne dávky vyplácať z finančných prebytkov, ktoré sa podarilo v rámci paušálnych výdavkov ušetriť správcov vojnových cintorínov v im zverenom obvode.⁴⁷ Peniaze ušetrené z vyplatených zriaďovacích a udržiavacích paušálov bolo možné použiť aj na úhradu výdavkov spojených s výzdobou hrobov a spomienkovými oslavami na vojakoch padlých a zomrelých počas prvej svetovej vojny, konaných každoroč-

⁴⁵ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. č. 157, sign. č. 204/3. *Směrnice k používání a vyúčtování udržovacího paušálu válečných hrobů*.

⁴⁶ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. č. 157, sign. č. 475. *Započítání zřizovacího paušálu*.

⁴⁷ TURIK, R. *Starostlivost*, c. d., s. 21.

ne na sviatok Pamiatky zosnulých (Dušičky, 2. november).⁴⁸ Všetky ostatné práce priamo súvisiace s dostavbou, konečnou úpravou a údržbou vojnových cintorínov (stavba oplotenia, budovanie vstupných brán, zriaďovanie prístupových ciest a chodníkov, vysádzanie drevín, zakladanie kvetinových záhonov, výkup pozemkov, uzatváranie nájomných zmlúv s vlastníkmi pozemkov pod vojnovými cintorínmi a zmlúv so stálymi hrobármi a pod.), boli hradené Ústredným inšpektorátom vojnových hrobov z iných finančných zdrojov.⁴⁹

Na jar roku 1924 sa Ministerstvo národnej obrany opätovne zaoberalo problematikou jazykovej úpravy náhrobných evidenčných tabuliek. Vo svojom výnose zo dňa 8. marca 1924, nesúc om názov *Jazyková úprava náhrobních tabulek na válečných hrobech*, nariadilo nasledovné: „*V prípadoch, kde starostlivosť o vojnové hroby a ich udržiavanie prevzali náboženské obce alebo súkromníci a tieto hroby sú označené náhrobnými tabuľkami alebo krížmi, ktorých nápisy sú v inom ako štátnom jazyku, nebude Ministerstvo národnej obrany do tejto správy vôbec zasahovať a predpisovať, v akom jazyku majú byť nápisy náhrobných tabuliek vyhotovené. [...] Kde sa však o vojnové hroby starajú vojenské cintorínske správy (četnícke stanice), budú vojnové hroby označované jednotnými evidenčnými tabuľkami.*“⁵⁰ Tento svoj postoj odôvodnilo ministerstvo tým, že predovšetkým z ekonomického hľadiska nepovažuje za vhodné zasahovať do úpravy a údržby vojnových cintorínov (a hrobov) na tých lokalitách, kde starostlivosť (vrátane finančných nákladov s tým spojených) o tieto pietne miesta dobrovoľne prevzali iné inštitúcie či súkromníci.⁵¹

V letných mesiacoch roku 1924 bola na Ministerstve národnej obrany znovu otvorená otázka usporiadania evidencie vojnových hrobov. Uvedenej problematike sa rezortné ministerstvo opätovne venovalo z dvoch dôvod. Prvým boli pomaly sa končiace exhumácie roztrúsených vojnových hrobov na severovýchodnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi, vďaka ktorým pribudli do spisov vojnových cintorínov nové doklady, ktoré bolo potrebné náležitým spôsobom do už existujúcej evidencie zapracovať. Druhým dôvodom boli nedostatky vo vedení samotnej evidencie príslušnými vojenskými posádkovými veliteľstvami a žandárskymi stanicami, vyplývajúce z nepochopenia, resp. nedostatočného plnenia rámcových podmienok stanovených Ústredným inšpektorátom vojnových hrobov vo výnose o *Uspořádání evidence válečných hrobů* z 23. februára 1923. Ministerstvo národnej obrany na vyššie spomenuté skutočnosti zareagovalo prostredníctvom dvoch dokumentov – listu Referátu vojenských hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve pre Slovensko v Bratislave s názvom *Zavedení evidence po nastalých exhumacích*⁵², datovaného na 18. jún 1924, a *Směrnice ku uspořádání evidence o válečných hrobech podle zemských vojenských velitelství*⁵³, vydané Ústredným inšpektorátom vojnových hrobov dňa 31. júla 1924. Z menovanej smernice vyplýva, že pri vedení evidencie mali vojenské posádkové veliteľstvá a žandárske stanice rozdeľovať získané, alebo vlastnou činnosťou vyhotovené doklady, týkajúce sa vojakov padlých a pochovaných počas prvej svetovej vojny na vojnových cintorínoch, zriadených buď na území Československej republiky alebo mimo nej, do dvoch

⁴⁸ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 264. *Výzdoba voj. hrobů v den Dušiček a úhrada vzniklých výloh.*

⁴⁹ TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 20.

⁵⁰ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 257. *Jazyková úprava náhrobních tabulek na válce. hrobech.*

⁵¹ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 257. *Příspěvek do rozkazu ZVV. pro Slovensko.*

⁵² VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 548. *Zavedení evidence po nastalých exhumacích.*

⁵³ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 784. *Směrnice ku uspořádání evidence o válečných hrobech podle ZVV – Opis.*

základných skupín – na doklady zomrelých československých vojakov (evidencia B) a doklady zomrelých vojakov, pochádzajúcich z iných štátov (evidencia A). Obe skupiny dokladov mali byť rozdelené ešte na tri menšie podskupiny – doklady o vojakoch zomrelých a pochovaných na vojnových cintorínoch situovaných na československom území v obvode vecne a miestne príslušného zemského vojenského veliteľstva, v obvodoch iných zemských vojenských veliteľstiev alebo doklady o vojakoch pochovaných v zahraničí. Do podskupiny dokladov o vojakoch zomrelých a pochovaných na vojnových cintorínoch, situovaných na československom území, v obvode vecne a miestne príslušného zemského vojenského veliteľstva, mali byť zaradené všetky dokumenty týkajúce sa bývalých zajatcov, internovaných príslušníkov spojeneckých vojsk a príslušníkov bývalej rakúsko-uhorskej armády, hlásiacich sa k inej než československej národnosti (evidencia A1), resp. dokumenty viažuce sa k československým vojakom (evidencia B1). Išlo jednak o staré záznamy, pochádzajúce z evidencie rakúsko-uhorskej vojenskej správy (exhumačné protokoly, evidenčné listy, denné záznamy úmrtí, nemocničné záznamy a pod.), jednak o nové dokumenty, vytvorené československou vojenskou správou. Pre každého známeho vojaka – cudzinca i Čechoslováka, zaradeného do tejto podskupiny, bolo potrebné vyhotoviť jeden úmrtný a jeden evidenčný list, oba v českom jazyku. Uvedené doklady museli obsahovať všetky potrebné identifikačné údaje o zomrelom (meno a priezvisko, dátum a miesto narodenia, dátum a miesto úmrtia, domovská príslušnosť), pričom tieto údaje sa museli na oboch dokladoch zhodovať. Pre všetkých neznámych vojakov, zaradených do tejto podskupiny, ktorí boli pochovaní do spoločných, resp. masových hrobov, mal byť vytvorený jeden spoločný evidenčný list pre každý jeden spoločný, resp. masový hrob. Takýto evidenčný list mal obsahovať informáciu o počte tam pochovaných vojakov a ich štátnej príslušnosti. Doklady patriace to tejto podskupiny mali byť usporiadané abecedne, podľa jednotlivých vojnových cintorínov, okresov a zemí. Pre každý cintorín mal byť vyhotovený aj jeden katastrálny list a jeden celkový plán cintorína s matricou, obsahujúci presné číselné označenie všetkých vojnových hrobov. Čísla hrobov na evidenčných listoch sa museli zhodovať s číslami uvedenými na plánoch a matriciach príslušných cintorínov. Počet hrobov na vojnových cintorínoch v jednotlivých obvodoch zemských vojenských veliteľstiev sa zase musel zhodovať s počtom hrobov uvedených v ich súhrnnom zozname. Dokumenty o pochovaných vojakoch mali zhromažďovať a vytvárať členovia vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc, vyhotovovanie plánov a matric cintorínov malo byť v kompetencii zamestnancov stavebných riaditeľstiev pri príslušných zemských vojenských veliteľstvách. Kompletná zložka dokladov, patriacich do evidencie A1 a B1, mala pri každom jednom vojnovom cintoríne obsahovať jeden celkový plán cintorína s matricou, jeden katastrálny list, jeden obal s abecedne usporiadanými dokumentmi patriacimi do skupiny A1 (vojaci – cudzinci) a jeden obal s evidenčnými listami prislúchajúcimi skupine B1 (československí vojaci). Do podskupiny dokladov o vojakoch zomrelých na území Československa a pochovaných na ploche vojnových cintorínov, nachádzajúcich sa v obvodoch iných než vecne a miestne príslušných zemských vojenských veliteľstiev, mali byť zaradené všetky dochované staré rakúsko-uhorské dokumenty (evidencie A2 a B2). Dokumenty zhromaždené v tejto podskupine mali byť usporiadané oddelene a v abecednom poradí podľa vojnového cintorína a obvodu príslušného zemského vojenského veliteľstva. Podskupinu dokladov o vojakoch, ktorí boli pochovaní na vojnových cintorínoch mimo územia Československej republiky, mali tvoriť všetky dokumenty týkajúce sa bývalých zajatcov a internovaných príslušníkov spojeneckých vojsk, ktorí boli kmeňovo prísluší do niektorého zo zajateckých táborov, nachádzajúcich v čase prvej svetovej vojny na československom území, avšak zahynuli buď v iných zajateckých táboroch, nachádzajúcich sa mimo tohto územia alebo kdekoľvek v cudzine (evidencia A3), a tiež dokumenty o československých vojakoch, ktorí zomreli pri

výkone vojenskej služby v zahraničí a boli pochovaní na niektorom z tamojších vojnových cintorínov (evidencia B3). Záznamy o takýchto vojakoch mali členovia vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc vyhľadávať v matrikách, nemocničných záznamoch a v pôvodných rakúsko-uhorských evidenčných listoch. Dokumenty patriace do tejto podskupiny mali byť usporiadané oddelene, pre každú národnosť zvlášť, a v abecednom poradí podľa krajín, z ktorých pochovaní vojaci pochádzali. V prípade, že by členovia vojenských posádkových veliteľstiev, resp. žandárskych staníc pri zhromažďovaní záznamov o pochovaných vojakoch narazili aj na iné, ako vyššie spomenuté dokumenty (dobové fotografie, pôvodné plány a skice vojnových cintorínov z čias vojny a pod.), mali tieto taktiež priradiť do evidencie príslušného vojnového cintorína.⁵⁴ V liste, reagujúcim na končiace sa exhumácie, nariadil Referát vojnových hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve pre Slovensko v Bratislave členom všetkých vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc vo svojom obvode, aby pri zapracúvaní poznatkov, nadobudnutých počas exhumáčnych akcií, do existujúcej evidencie, viažucej sa ku príslušným vojnovým cintorínom, postupovali nasledovne: *„Všetky vojnové hroby pôvodné, ktoré boli už na cintoríne zriadené a všetky vojnové hroby novo zriadené po vykonaných exhumáciách zakreslite a očislujte, a to tak v evidenčných listoch, ako aj v skici na tretej strane katastrálneho listu, aby sa vedelo, kde je ktorý vojak pochovaný. Hroby novo zriadené po exhumáciách označte príslušnou značkou a uveďte v legende. Každý pochovaný vojak musí mať osobitne vypísaný jeden evidenčný list, s výnimkou spoločných hrobov a šácht, kde sú pochovaní neznámi vojaci, pre ktorých sumárne postačí vypísať jeden evidenčný list v uvedením počtu zomrelých vojakov, nachádzajúcich sa v tomto jednom hrobe. [...] Jednotlivé vojnové hroby označte značkou „j“, spoločné (s dvoma až piatimi mŕtvolami) značkou „sp“, šachty (so šiestimi až 100 mŕtvolami) značkou „š“.“*⁵⁵

Počnúc jeseňou roku 1924 sa aktivita Ministerstva národnej obrany a jej podriadených inštitúcií, spravujúcich agendu vojnových hrobov, začala primárne zameriavať na údržbu vojnových cintorínov. Išlo o prirodzený dôsledok aktívnej päťročnej činnosti ministerstva, v rámci ktorej sa mu podarilo jednak ukončiť dostavbu a konečnú úpravu týchto pohrebísk, jednak vyhotoviť relatívne podrobnú evidenciu, viažucu sa k vojakom pochovaným na týchto pietnych miestach. Nakoľko údržba vojnových cintorínov si nevyžadovala prijímanie špeciálnych usmernení, od konca roku 1924 sa v spisovej agende Ministerstva národnej obrany neobjavili žiadne písomnosti, ktoré by mali zásadný vplyv na skúmaný proces dostavby a konečnej úpravy týchto pietnych miest, zriadených na území Československej republiky počas prvej svetovej vojny, resp. v medzivojnovom období.

Legislatívna základňa dostavby a konečnej úpravy vojnových cintorínov – predpisy pre parciálne oblasti

Nariadenia Ministerstvu národnej obrany v Prahe a jemu podriadených orgánov a inštitúcií obsahovali okrem všeobecných pravidiel aj predpisy pre parciálne oblasti (oplotenia, vstupné brány, hroby, náhrobníky, centrálné pamätníky, sadovnícke a krajinárske úpravy a pod.), bezprostredne súvisiace s dostavbou, konečnou úpravou a starostlivosťou o vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny, zriadené na území Československej republiky počas trvania tohto konfliktu oddielmi vojnových hrobov (*Kriegsgräber Arbeiter Kompanie*), ktorými sa mali vojenské posádkové veliteľstvá, vojenské stavebné oddelenia a žandárske stanice pri dokončovaní týchto pietnych miest riadiť.

⁵⁴ Tamže.

⁵⁵ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 548. *Zavedení evidence po nastalých exhumacích.*

Dostavba a konečná úprava lazaretných a frontových cintorínov, vyskytujúcich sa na území severovýchodného Slovenska, ktoré vznikli ako dôsledok karpatských bojových operácií na východnom fronte, sa mala v medzivojnovom období v zmysle platných nariadení realizovať tromi spôsobmi. Vojnové cintoríny, na ploche ktorých sa nachádzali výlučne hroby s neznámymi obeťami, mali byť zrušené. Telesné pozostatky vojakov pochovaných na týchto pohrebiskách mali byť exhumované a prenesené do jedného masového hrobu zriadeného buď na najbližšom vojnovom cintoríne so známymi obeťami (čiasťočne alebo úplne) alebo do masového hrobu vybudovaného na mieste rušeného cintorína. Okrem neznámych obetí z tohto pohrebiska mali byť do novozriadeného masového hrobu prenesené i telesné pozostatky neznámych vojakov, pochovaných vo vojnových hroboch rozptýlených v lesoch, na lúkach, poliach a pasienkoch, situovaných v jeho okolí. Vojnové cintoríny, v areáli ktorých sa nachádzali hroby s prevažne neznámymi obeťami, mali byť upravené tak, že ich spoločné a masové hroby s neznámymi vojakmi mali byť zrušené a telesné pozostatky obetí exhumované a prepočované do jedného nového masového hrobu, zriadeného v blízkosti jednotlivých hrobov so známymi obeťami. Do novozriadeného masového hrobu mali byť pochovaní aj neznámi vojaci, ktorých mŕtve telá boli uložené v hrobch situovaných v okolí takýchto cintorínov. Jednotlivé hroby na tomto type vojnových cintorínov, v ktorých boli pochovaní známi vojaci, mali ostať na pôvodnom mieste. V areáli vojnových cintorínov s prevahou hrobov neznámych obetí mohli byť uložené i telesné pozostatky známych vojakov z jednotlivých hrobov, nachádzajúcich sa v ich okolí. Pri situovaní a výstavbe nového masového hrobu a nových jednotlivých hrobov sa mal klásť dôraz na to, aby novovzniknuté dispozičné (pôdorysné) riešenie vytváralo súmerný a jednoliaty celok. Vojnové cintoríny, na ploche ktorých sa nachádzali prevažne jednotlivé hroby s telesnými pozostatkami vojakov, ktorých identita bola známa, mali byť upravované bez zásahov do pôvodného dispozičného usporiadania hrobových miest, vytvoreného počas prvej svetovej vojny. Upraviť dispozíciu takýchto cintorínov bolo prípustné iba vtedy, ak by tým neutrpel ich celkový výraz, pričom povolené bolo zrušiť výlučne iba tie hroby, resp. rady hrobov, v ktorých boli pochované neznáme obeť. Pred ich zrušením však museli byť všetky telá tam pochovaných vojakov exhumované a premiestnené do existujúceho alebo novozriadeného spoločného alebo masového hrobu, resp. do radu spoločných alebo masových hrobov. Podobne ako v predošlých dvoch prípadoch, aj na treťom type karpatských vojnových cintorínov bolo možné pochovávať exhumované telesné pozostatky vojakov pochádzajúce z vojnových hrobov situovaných v ich bližšom i vzdialenejšom okolí, pričom známe obeť mali byť pochované do jednotlivých hrobov a neznáme obeť do spoločného alebo masového hrobu, resp. radov spoločných alebo masových hrobov.⁵⁶

Dobudovaný frontový alebo lazaretný vojnový cintorín sa mal vždy ohradiť.⁵⁷ Na výrobu oplotenia sa odporúčalo použiť ostnatý drôt, upevňovaný buď na drevené koly alebo železobetónové stĺpy, pozdĺž ktorého mala byť následne zrealizovaná výsadba miestnych odrôd listnatých, resp. ihličnatých drevín alebo hlohu, plniacich po ich dorastení funkciu stáleho oplotenia v podobe živého plotu alebolivej steny.⁵⁸ Alternatívnym riešením bolo vybu-

⁵⁶ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

⁵⁷ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, č. j. 6949. *Posádkové velitelství, Četnická stanice, Vojenská duchovní správa.*

⁵⁸ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských*; VHA Bratislava, fond Vojenské hroby a cintoríny (ďalej f. VHC), r. 1923, šk. č. 6, sign. č. 451. *Oplocení vál. hřbitova v Košicích.*

vane dreveného plotu z brezového alebo bukového dreva.⁵⁹

Uprostred každého karpatského vojnového cintorína mal byť vybudovaný centrálny pietny symbol v podobe centrálneho pamätníka alebo centrálneho kríža, nesúceho nápis nasledovného znenia: „*Tu odpočívajú ... neznámych vojakov (rakúsko-uhorských, ... ruských) padlých za vlasť vo svetovej vojne v dobe od ... do ...*“.⁶⁰ Citovaný nápis, ktorý mohol byť i mierne modifikovaný, sa mal vyhotovovať v dvojazyčnej slovensko-ruskej mutácii. Osadeniu centrálnych pietnych symbolov v areáloch vojnových cintorínov malo predchádzať posudzovanie a schválenie ich návrhov Ministerstvom národnej obrany.⁶¹ Ministerstvo si počas tohto procesu malo všimnúť tri základné skutočnosti – kto bude financovať ich výstavbu, kým bude zabezpečená starostlivosť a financovanie ich údržby a či ich osadenie skrášli celkový vzhľad cintorína.⁶² Výstavba centrálnych pamätníkov a centrálnych krížov sa mala realizovať z materiálov trvácnych a odolných voči vonkajšiemu prostrediu, pričom za najvhodnejšie riešenie sa považovalo použitie kombinácie prírodného kameňa s kovovými doplnkami.⁶³ Na ich zhotovovanie však bolo prípustné používať aj iné materiály, napríklad tvrdé drevo (buk, dub, orech, slivka a pod.), umelý kameň či (železo)betón.

Vojnové hroby (jednotlivé, spoločné i masové) a hrobové polia už založené, resp. novo zakladané v areáloch frontových a lazaretných vojnových cintorínov, mali mať jednotnú úpravu. Nad každým hrobom a hrobovým poľom mal byť vybudovaný rov z hliny, ktorý sa mal následne spevniť trávnikom a skrásliť výsadbou zo vždy zelených rastlín, resp. kvetov (zimozeleň, krušpán vždyzelený a pod.).⁶⁴ Po ich obvode mali byť vybudované obruby z kameňa alebo akejkolvek inej trvanlivej hmoty, chrániace rovy pred rozpadnutím.⁶⁵ Jednotlivé hroby sa mali zakladať v hĺbke 180 cm a ich hrobové jamy mali mať šírku 65 cm a dĺžku 200 cm. Rovy budované nad jednotlivými hrobmi mali v záhlaví hrobu dosahovať výšku 60 cm, v jeho prednej časti (pri nohách) výšku 50 cm a ich vrchná časť mala mať pôdorysný tvar pravouhlého lichobežníka s rozmermi 60 x 190 a 45 x 190 cm. Rozmery hrobových jám a rovov spoločných a masových hrobov a hrobových polí mali byť prispôbené počtu do nich pochovávaných obetí. Pred každým rovom mal byť vybudovaný malý polkruhový výbežok z hliny posiaty trávnikom, slúžiaci na osadenie tabuľky označujúcej číslo príslušného hrobu.⁶⁶ V záhlaví hrobov a hrobových polí mali byť umiestňované pietne náhrobné symboly. Na cintorínoch, ktoré sa nachádzali v správe vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc, sa mali ako pietne náhrobné symboly používať jednotné náhrobné evidenčné tabuľky v podobe osemcípých plechových hviezdíc, umiestnených na tenkých kovových konzolách so zahrotením v spodnej časti.⁶⁷ Cintoríny, o ktorých údržbu sa starali iné inštitúcie (obce, cirkev, spolkové organizácie a pod.), alebo boli v správe súkromných

⁵⁹ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 42, Čertižné. *Plánek plotu, kterým jsou nově zřízené voj. hřbitovy ohraženy.*

⁶⁰ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

⁶¹ TURIK, Radoslav. *Starostlivosť*, c. d., s. 17.

⁶² VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 919. *Pomníky na voj. hřbitovech.*

⁶³ BUREŠ, Jiří – PAVLÍKOVÁ, Marta. *Tatičku, vrať se k nám. Pomníky velké války na Lounsku*. Ústí nad Labem : Národní památkový ústav, 2018, s. 14.

⁶⁴ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

⁶⁵ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 1422. *Vymezení pojmu hrobu řádně zřízeného a řádně ošetřového /udržovaného/.*

⁶⁶ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, kr. č. 467, r. 1922, sign. č. 83 1/6. *Vzor česk. voj. hrobu.*

⁶⁷ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. 156, bez sign., *Náhrobní tabulka.*

osôb, mohli mať hroby označené aj náhrobnými krížmi alebo náhrobníkmi.⁶⁸ Súčasťou náhrobných pietnych symbolov mali byť nápisy obsahujúce základné identifikačné údaje o hroboch a obetiach, ktoré v nich boli pochované – číslo hrobu, vojenská hodnosť, skratka vojenskej jednotky, meno a priezvisko, dátum narodenia, dátum úmrtia a náboženský symbol (kríž, Dávidova hviezda, polmesiac, kalich a pod.), odkazujúci na konfesijnú príslušnosť zomrelého. Pri známých vojakoch cudzích štátov (Rusy, Nemci, Taliani, Rumuni a pod.) mal nápis obsahovať aj národnosť zomrelého. V prípade, že išlo o hroby, v ktorých boli pochované obeť, ktorých identita nebola známa, mali nápisy obsahovať číslo hrobu, národnosť (prípadne aj symbol konfesijného príslušnosti) a počet pochovaných vojakov s uvedením, že ide o neznáme obeť.⁶⁹

Dôležitou súčasťou dostavby frontových a lazaretných vojnových cintorínov v Karpatoch mala byť popri oploteniach, centrálnych pamätníkoch a krížoch, náhrobných krížoch a evidenčných tabuľkách aj ich sadovnícka alebo krajinárska úprava, spočívajúca vo výsadbe (mimo hrobových polí) pár kusov lokálnych druhov listnatých, resp. ihličnatých stromov (lípy, cyprusy, jedle, smreký a pod.).⁷⁰

Proces dostavby a konečnej úpravy a údržba vojnových cintorínov

Československé štátne orgány začali podnikať prvé praktické kroky priamo súvisiace s riešením otázky dostavby a konečnej úpravy tamojších vojnových cintorínov (a hrobov) z prvej svetovej vojny v máji 1919. V uvedenom období boli všetkým zainteresovaným úradom, vedúcim matričné záznamy (obce, mestá, fary) a bezpečnostným zložkám štátu (posádkové veliteľstvá, žandárske stanice, vojenská duchovná správa) zasielané prostredníctvom vecne a miestne príslušných inšpekcií vojnových hrobov pri zemských vojenských veliteľstvách informačné dotazníky so sériou otázok týkajúcich sa vojnových cintorínov alebo vojnových hrobov z prvej svetovej vojny situovaných na území Československa, a tam pochovaných vojnových obetí.⁷¹ Pomocou dotazníkov, určených pre farské, obecné a mestské úrady, sa zisťovali informácie o počtoch vojnových obetí, pochovaných na tamojších svetských, resp. cirkevných cintorínoch od začiatku vojny do 30. apríla 1919, dátum (resp. rok) ich pochovania, identifikačné údaje (meno, náboženská a štátna príslušnosť), čísla a stav hrobov, v ktorých boli uložené ich telesné pozostatky, ďalej tiež počty hrobov s jednou, dvoma, troma a viac mŕtvolami (vrátane neupravených hrobov), počty pochovaných zajatcov a mená osôb, resp. spoločností, ktoré sa o tieto hroby starali, vrátane podmienok, za akých túto činnosť vykonávali. V prípade, že oslovené úrady mali k dispozícii aj fotografie tamojších vojnových hrobov, mali tieto zaslať príslušnej inšpekcii spolu s vyplneným dotazníkom.⁷² Dotazníky, určené pre posádkové veliteľstvá, žandárske stanice a vojenské duchovné správy slúžili na zabezpečenie výkazov o všetkých pochovaných vojakoch v ob-

⁶⁸ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1924, sign. č. 320 257. *Jazyková úprava náhrobných tabulek na váleč. hrobech.*

⁶⁹ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, č. j. 6949. *Posádkové veliteľstvá, Četnícka stanice, Vojenská duchovní správa*; VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, r. 1920, kr. č. 503, č. j. 85536. *Náhrobní evid. tabulky a jejich text ve smyslu jazykového zákona ze dne 22.II.1920*; VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1923, šk. 156, bez sign., *Náhrobní tabulka.*

⁷⁰ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

⁷¹ DROBŇÁK, M. *Vojnové*, c. d., s. 57.

⁷² VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, bez sign. *Dotazník pre farské, obecné a mestské úrady.*

vodoch týchto inštitúcií od roku 1914 do 31. mája 1919.⁷³ Podľa vyzbieraných dát sa na území Československej republiky po skončení prvej svetovej vojny malo nachádzať 171 385 upravených vojnových hrobov, v ktorých malo byť pochovaných približne 203 160 obetí a 63 478 neupravených vojnových hrobov s ostatkami 119 192 vojakov.⁷⁴ Vojnové hroby boli umiestnené buď na vojnových cintorínoch alebo sa nachádzali voľne rozptýlené v krajine (v lesoch, na lúkach, poliach, pasienkoch, v záhradách rodinných domov a pod.).⁷⁵ Najväčšia koncentrácia týchto pietnych miest – viac ako 120 000⁷⁶, bola pritom na severovýchodnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi, t. j. v tých častiach republiky, na území ktorých v rokoch 1914 – 1915 prebiehali bojové operácie.⁷⁷

Zriaďovanie centrálnej evidencie o vojnových hroboch, cintorínoch a obetiach

Dáta získané prostredníctvom dotazníkovej akcie predznamenal, že starostlivosť o vojnové cintoríny (a hroby) na území severovýchodného Slovenska bude vzhľadom na ich vysoký počet, veľkú koncentráciu na relatívne malom priestore a situovanie v hornatom a ťažko dostupnom teréne technicky i finančne náročná. Pred Československou republikou, ktorá v čase svojho vzniku disponovala obmedzeným rozpočtom, stála neľahká úloha – vypracovať a následne i prakticky realizovať koncepciu starostlivosti o tieto pietne miesta, ktorá by jednak naplnila záväzky štátu, vyplývajúce z ustanovení povojnových medzinárodných zmlúv, jednak by dokázala minimalizovať finančné prostriedky vynaložené na tento účel.⁷⁸ Základným predpokladom naplnenia tohto cieľa bolo vytvorenie centrálnej evidencie vojnových cintorínov (a hrobov), a to z toho dôvodu, aby sa určil ich presný počet a vyhodnotil ich aktuálny stavebno-technický stav. Poznatelnosť týchto údajov bola nevyhnutná pre vypracovanie najefektívnejšej a finančne najmenej náročnej stratégie ich dostavby, konečnej úpravy a následnej údržby. Na zostavenie centrálnej evidencie mali byť použité údaje získané z dotazníkovej akcie a z agendy, ktorú Československá republika prevzala od X. odboru strát vojny pri rakúsko-uhorskom Ministerstve vojny. Ich pravdivosť a aktuálnosť sa však ešte mala preveriť (verifikovať) priamo v teréne. Na území severovýchodného Slovenska bola plnením tejto úlohy v lokalitách, kde sa nachádzali vojenské posádkové veliteľstvá⁷⁹, poverená československá armáda, mimo týchto lokalít zabezpečovalo danú úlohu československé žandárstvo.⁸⁰

⁷³ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, bez sign. *Dotazník pro posádkové velitelství, četnické stanice, vojenské duchovní správy.*

⁷⁴ BYSTRICKÝ, J. *Dokumenty*, c. d., s. 30.

⁷⁵ DROBŇÁK, M. *Vojnové*, c. d., s. 205.

⁷⁶ TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 11.

⁷⁷ DROBŇÁK, M. *Vojnové*, c. d., s. 61.

⁷⁸ TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 15.

⁷⁹ Ako už bolo vyššie spomenuté, na území severovýchodného Slovenska pôsobili v medzivojnovom období iba tri vojenské posádkové veliteľstvá – v Bardejove, Čemernom a Humennom. Vojenské posádkové veliteľstvo so sídlom Bardejove spravovalo všetkých päť vojnových cintorínov nachádzajúcich sa v katastri mesta (evanjelický, kalvária, u sv. Anny, u sv. Jakuba, u sv. Michala), Vojenské posádkové veliteľstvo sídliace v Čemernom malo na starosti tri vojnové cintoríny – v Čemernom, na mestskom cintoríne vo Vranove nad Topľou a na židovskom cintoríne vo Vranove nad Topľou, a Vojenské posádkové veliteľstvo so sídlom v Humennom spravovalo vojnový cintorín v meste Humenné. Spolu sa tak československá armáda na území severovýchodného Slovenska starala o deväť vojnových cintorínov z prvej svetovej vojny. Zvyšných vyše 200 vojnových pohrebísk spravovali tunajšie žandárske stanice – pozn. A. L.

⁸⁰ DROBŇÁK, M. *Vojnové*, c. d., s. 88.

Overovanie údajov získaných počas dotazníkovej akcie a z agendy X. Odboru strát vojny spočívalo v preskúmaní terénu (identifikácia a zaznačovanie vojnových cintorínov a roztrúsených vojnových hrobov do poľných náčrtov, resp. plánov a exhumácie vojnových hrobov mimo stálych vojnových cintorínov) a zhromažďovanie dostupných písomných prameňov o vojnových obetiach (matričné a kronikárske záznamy, úradná a súkromná korešpondencia, úmrtne listy a pod.). Na základe týchto aktivít zainteresovaní vojaci a žandári zisťovali skutočný počet vojnových hrobov a cintorínov, zriadených počas prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska, vyhodnocovali ich aktuálny stavebno-technický stav, zisťovali skutočný počet obetí pochovaných vo vojnových hrobách a zhromažďovali o nich všetky dochované záznamy. Získané informácie následne písomne zaznamenávali a archivovali v administratívnych zložkách príslušných vojnových cintorínov (alebo hrobov), a súčasne ich v pravidelných intervaloch (do 1. októbra 1921 raz mesačne, po tomto dátume raz štvrťročne), za účelom priebežnej aktualizácie dát, zasielali Ústrednému inšpektorátu vojnových hrobov v Prahe.⁸¹

Komparáciou údajov z dotazníkovej akcie a agendy X. odboru strát vojny s údajmi získanými prácou žandárov a vojakov priamo v teréne sa zistilo, že tieto sa v mnohých prípadoch rozchádzajú, pričom tak počet vojnových hrobov, ako aj v nich pochovaných vojnových obetí bol spravidla väčší, ako uvádzali pôvodné zdroje. Tento nesúlad bol spôsobený predovšetkým tým, že pri prvotnom zbere dát, realizovanom bezprostredne po skončení vojny, obyvatelia vojnou dotknutých obcí buď zámerne alebo z lenivosti, resp. z dôvodu nepresných spomienok (nepamätali si presné počty a uvádzali ich iba odhadom) uvádzali nepravdivé informácie tak o počtoch vojnových hrobov, ako aj o počtoch vojnových obetí. Nové, prácou v teréne nadobudnuté údaje, priniesli oveľa presnejšie a tým aj pravdivejšie dáta. Verifikované údaje využívali československé centrálné orgány, riadiace agendu vojnových hrobov, pre získavanie zahraničného kapitálu na dostavbu a konečnú úpravu týchto pietnych miest, ďalej pri usmerňovaní ich finálnej podoby, vrátane ich premiestňovania, resp. zmenšovania ich rozloh, a tiež pri vyčleňovaní vlastných finančných prostriedkov na ich dostavbu, konečnú úpravu a následnú údržbu.⁸²

Zriaďovanie administratívnych zložiek o vojnových hrobách, cintorínoch a obetiach

Administratívne zložky o vojnových cintorínoch (a hrobách), zakladané a priebežne dopĺňané príslušníkmi vojenských posádkových veliteľstiev a žandárskych staníc, pôsobiacich na území severovýchodného Slovenska, pozostávali primárne z dokumentov, ktoré vznikli ich vlastnou činnosťou v medzivojnovom období. Išlo o evidenčné, katastrálne a úmrtne listy, zoznamy obetí pochovaných na príslušných vojnových cintorínoch, zoznamy vojnových cintorínov v správe príslušných vojenských alebo žandárskych obvodov, potvrdenia o existencii, resp. neexistencii dokladov o vojnových obetiach v cirkevných matrikách, výpisy z úradných (obecných a mestských) matrik, dotazníky, výkazy o počtoch a druhoch vojnových hrobov a výške udržiavacích paušálov, zápisnice z exhumácií pozostatkov vojnových obetí, exhumáčne plány, exhumáčne protokoly, náčrty k exhumáčnym protokolom, skice, náčrty, plány, matrice (nákrasy) a situačné nákrasy vojnových cintorínov, kópie pozemno-knižných máp a výťahy z katastrálnych máp so zaznačením polôh vojnových hrobov a cintorínov. Sporadicky sa medzi nimi vyskytli i staršie materiály, pochádzajúce z obdobia

⁸¹ VHA Bratislava, f. IVH, r. 1921, šk. č. 149, sign. č. 886. *Měsíční výkazy – restrikce*.

⁸² TURIK, R. Exhumácie vojnových hrobov z prvej svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku v medzivojnovom období. In *Vojenská história*, 2013, roč. 17, č. 4, s. 77-78.

prvej svetovej vojny⁸³.

Zoznamy vojnových cintorínov poskytovali podrobné údaje o vojnových pohrebiskách, zriadených v katastroch obcí, patriacich do územnej pôsobnosti obvodov príslušných vojenských posádkových veliteľstiev alebo žandárskych staníc. Na titulnej strane týchto zoznamov boli uvedené ich názvy, ďalej tiež názvy obcí, resp. miest, v ktorých sa nachádzala najbližšia poštová a najbližšia železničná stanica a vysvetlivky, viažuce sa k údajom zhromažďovaným v týchto dokumentoch. Na ich zadnej strane bol zase vymedzený priestor na prípadné poznámky. V samotných dokumentoch sa uvádzali nasledovné informácie – názvy obcí, v katastri ktorých sa nachádzali vojnové cintoríny alebo hroby, názvy cintorínov, celkové počty vojnových a vojenských hrobov (uvádzané podľa roku ich založenia), celkové počty pochovaných obetí, obvody a výmery pohrebísk (vrátane ich širok a dĺžok), údaje o majiteľoch cintorínov (vrátane parcelných čísel) a majiteľoch pozemkov, na parcelách ktorých sa rozprestierali, ďalej tiež počty hrobov, o ktoré sa bezplatne starali obce alebo príbuzní obetí, počty poškodených hrobov, rozsah (v metroch) prideleného ostnatého drôtu, počty pridelených hlohových sadeníc a náhrobných evidenčných tabuliek a údaje o tom, či a ak áno, tak akým spôsobom sú vojnové cintoríny v obvode príslušných vojenských posádkových veliteľstiev alebo žandárskych staníc, oplotené.⁸⁴

Výkazy o počtoch a druhoch vojnových hrobov a výške paušálov, poskytovaných na ich údržbu vypracovávali žandárske stanice a vojenské posádkové veliteľstvá. Zaznamenávali v nich informácie, týkajúce sa jednak čiastočných a celkových počtov a druhov (jednotlivé, spoločné, šachy, hrobové polia) vojnových hrobov nachádzajúcich na vojnových cintorínoch v obvodoch ich pôsobnosti, jednak výšky čiastočných (za jednotlivé druhy hrobov osobitne) i celkových (za všetky druhy spolu) dotácií, ktoré na ich udržiavanie dostávali. Výška dotácie sa uvádzala v korunách československých (Kč), počty jednotlivých a spoločných hrobov a masových šacht v jednotkách, počty hrobových polí v dĺžkových metroch. Vo výkazoch bol vymedzený priestor aj na prípadné poznámky, kde sa spravidla zaznamenávali informácie o výmerách príslušných vojnových cintorínov, ich vlastníctve, prípadne o ich zrušení a premiestnení telesných pozostatkov tam pochovaných vojnových obetí na iné vojnové pohrebisko.⁸⁵

Katastrálne listy sa nachádzali na predných stranách obalov administratívnych zložiek vojnových cintorínov. Obsahovali základné identifikačné údaje o danom pietnom mieste – krajinu, župu, okres a obec, v ktorej bol cintorín situovaný, jeho bližšie určenie (vojnový, zatecký, posádkový, obecný, mestský, rímskokatolícky, evanjelický, gréckokatolícky a pod.), rozlohu, počet a druh vojnových hrobov (hroby s jednou, dvoma, tromi až piatimi mŕtvolami, šachty s viac ako piatimi mŕtvolami a hrobové polia), celkový počet pochovaných obetí, ich štátnu príslušnosť (ak ju bolo možné určiť), ďalej tiež informácie o tom, či sa v danej lokalite nachádzala trvalá vojenská posádka, kto vojnové hroby ošetroval, kto vykonával nad nimi dozor, kto bol majiteľom pozemku, koľko plánov, resp. iných vizuálnych prameňov daného pietneho miesta sa v príslušnej zložke nachádzalo a rôzne poznámky, týkajúce

⁸³ Podrobnú analýzu dokumentov z obdobia prvej svetovej vojny, ktoré sú súčasťou administratívnych zložiek o frontových a lazaretných vojnových cintorínoch z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska bližšie pozri: LIŠKA, Anton. Zriaďovanie a výstavba vojnových cintorínov na území severovýchodného Slovenska počas Veľkej vojny. In *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 3, s. 48–70.

⁸⁴ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1924, šk. č. 58, Kapišová. *Seznam hřbitovů o počtu a druhu válečných (voj.) hrobů v obvodu hřbitovní správy při četnické stanici v Kapišové*; VHA Bratislava, r. 1924, f. VHC, šk. č. 7, Bardejov – evanjelický. *Seznam hřbitovů o počtu a druhu válečných (voj.) hrobů v obvodu hřbitovní správy při posádk. velitelství v Bardiově*.

⁸⁵ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1934, k. č. 7, Čarno II. *Výkaz o počtu a druhu válečných hrobů a paušálu na jejich udržování v obvodu hřbitovní správy ve Zborove*.

sa miestnych pomerov, povolených prevozov alebo dovozov exhumovaných mŕtvov a pod.⁸⁶

Evidenčné listy slúžili na identifikáciu obetí pochovaných vo vojnových hrobách. Mali byť vyhotovené pre každý jeden vojnový hrob nachádzajúci sa na ploche príslušného vojnového cintorína. Toto pravidlo však nebolo vždy dodržané.⁸⁷ Z obsahového hľadiska poskytovali štyri druhy údajov o obetiach – identifikačné údaje (meno a priezvisko, dátum a miesto narodenia, trvalé bydlisko, rodinný stav, národnosť, štátnu príslušnosť, vierovyznanie, zamestnanie), údaje o vojenskej kariére (dátum a miesto odvodu, vojenský oddiel, vojenskú hodnosť), údaje o úmrtí a mieste pochovania (dátum, miesto a príčina smrti, názov cintorína a číslo hrobu v ktorom bola obeť pochovaná, spôsob označenia hrobu, meno človeka a podmienky za akých sa o hrob staral a informácia o tom, kedy a za akých okolností bola mŕtvolu z cintorína prevezená na iné miesto) a doplnkové údaje (komu a kedy obeť naposledy písala, adresa jej pozostalých a dôležité informácie o jej osude).⁸⁸ Väčšina evidenčných listov však bola vyplnená iba čiastočne, pričom spravidla je z nich možné zistiť iba meno a priezvisko obeť, dátum jej narodenia a úmrtia, príčinu smrti, miesto pochovania a číslo a spôsob označenia hrobu. Zvyšné údaje o obeti skoro vždy absentujú.

Úmrtné listy, podobne ako listy evidenčné, poskytovali informácie o vojakoch pochovaných na vojnových cintorínoch. Vystavované boli na základe údajov zaznamenávaných počas prvej svetovej vojny v úradných a vojenských matrikách. Obsahovali meno a priezvisko obeť, jej vojenskú hodnosť, názov pluku, oddielu, resp. pododdielu, ktorého bola súčasťou, rok a miesto jej narodenia, vierovyznanie, občianske povolanie, rodinný stav, miesto trvalého pobytu, dátum a miesto smrti, miesto pochovania, príčinu smrti, meno a hodnosť lekára, resp. svedka, ktorý ju po smrti ohliadol a identifikoval, meno kňaza, ktorý ju pochoval alebo zapísal do matriky zomrelých a názov dokladu, na základe ktorého bola do matriky zomrelých zapísaná. Súčasťou úmrtných listov bola i kolónka z názvom „poznámka“, kde sa mali uvádzať informácie o tom, či si vojnová obeť privodila chorobu, ktorej podľahla, pri vykonávaní vojenskej služby, resp. či bola prevezená, exhumovaná, agnoskovaná a pod.).⁸⁹

*Potvrdenia o existencii, resp. neexistencii dokladov o vojnových obetiach v cirkevných matrikách*⁹⁰ vystavovali na vyžiadanie príslušných úradov farári, správcovia alebo administrátori katolíckych, pravoslávnych a protestantských farností a spoločenstiev, resp. rabíni zodpovední za vedenie matrik židovských náboženských obcí. Ich úlohou bolo preveriť, či sa v matrikách zomrelých dochovali nejaké údaje o obetiach pochovaných počas prvej svetovej vojny na cintorínoch, nachádzajúcich sa vo farnostiach, matko-cirkevných a dcérocirkevných spoločenstvách a rabinátoch, ktoré spravovali. O výsledkoch lustrácie následne prostredníctvom písomného potvrdenia informovali vojenské posádkové veliteľstvá alebo žandárske stanice, ktoré si od nich dané údaje vyžiadali.⁹¹

Výtahy z mestských a obecných matrik vyhotovovali úradníci miestnej samosprávy – mestskí alebo obecní matrikári. Títo na predtlačené (do roku 1921 sa používali tlačivá z čias Rakúsko-Uhorska), prípadne ručne vyhotovené tlačivá (preklady rakúsko-uhorských originálov) uvádzali základné identifikačné údaje (meno a priezvisko, civilné zamestnanie, tr-

⁸⁶ VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 14, Kamenica nad Cirochou. *Katastrálny list pro obec Velká Kamenice okr. Humenné, župa zemplínska, Slovensko*; VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 72, Dobrá nad Ondavou. *Katastrálny list – obec Dobrá nad Ondavou*.

⁸⁷ TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 13.

⁸⁸ VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 7, Zborov. *Evidenční list nadporučíka Karla Kopřivu*.

⁸⁹ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 72, Vranov nad Topľou. *Úmrtní list pešiaka Jána Verbu*.

⁹⁰ V administratívnych zložkách skúmaných frontových a lazaretných vojnových cintorínov sa dochovali výlučne potvrdenia s negatívnym výsledkom lustrácie – pozn. A. L.

⁹¹ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1920, šk. č. 56, Ulič. *Potvrzení [...]*.

valé bydlisko, vierovyznanie, vek, miesto úmrtia, príčina a dátum smrti a dátum oznámenia o úmrtí), poznatky o príbuzných (meno a priezvisko manželky a rodičov), vojenskú hodnosť a všetky dôležité poznámky o vojnových obetiach, ktorých mená sa nachádzali v matričných záznamoch.⁹²

Zoznamy obetí pochovaných na vojnových cintorínoch obsahovali základné údaje o vojakoch, ktorých pozostatky boli uložené do hrobov na príslušných vojnových pohrebiskách. Spravidla obsahovali mená a priezviská obetí, názvy vojenských jednotiek, v ktorých počas vojny pôsobili, ich vojenské hodnosti, dátumy narodenia a úmrtia, vierovyznania, čísla hrobov (súhlasia s číslami na vizuálnych prameňoch – skice, náčrty, plány, matrice a pod.), do ktorých boli na danom vojnovom cintoríne pochovaní a informácie o tom, či ich telesné pozostatky boli do týchto hrobov uložené samostatne alebo s ostatkami iných osôb.⁹³ Takýmto zoznamami disponujú spravidla takmer všetky lazaretné vojnové cintoríny, pri frontových cintorínoch je výskyt týchto dokumentov skôr výnimkou ako pravidlom.

*Matrice (nákrasy)*⁹⁴, *náčrty*⁹⁵, *plány*⁹⁶, *situačné nákrasy*⁹⁷ a *skice*⁹⁸ vojnových cintorínov, vyhotovované v mierke 1:200, zachytávali pôdorysnú dispozíciu a rozmiestnenie vojnových hrobov (vrátane ich číselného označenia⁹⁹) na vojnových cintorínoch (aktuálny stav ku dňu ich vyhotovenia, ktorý sa spravidla uvádzal v spodnej časti týchto dokumentov), a súčasne poskytovali informácie o ich orientácii, rozmeroch, celkovej rozlohe, situovaní a podobe vstupov a centrálnych pietnych miest a spôsobe ich oplotenia. V ojedinelých prípadoch sa v týchto dokumentoch vyskytovali aj rozmery hrobov či spevnených plôch. Náčrty, plány a skice vyhotovovali členovia miestne príslušných žandárskych staníc, resp. vojenských posádkových veliteľstiev, matrice (nákrasy) a situačné nákrasy zase úradníci, pracujúci na Ústrednom inšpektoráte vojnových hrobov so sídlom v Prahe, Zemskéj inšpekcii vojnových hrobov so sídlom v Košiciach, resp. Referáte vojnových hrobov pri Zemskom vojenskom veliteľstve v Bratislave. Čísla hrobov, zaznačené na týchto vizuálnych prameňoch, korešpondovali s číslami uvádzanými v exhumáčnych protokoloch, evidenčných listoch, prípadne v zoznamoch obetí príslušných vojnových cintorínov. Na základe komparácie týchto dokumentov bolo možné určiť, koho telesné pozostatky sa v tom-ktorom hrobe nachádzajú.

Dotazníky slúžili na komunikáciu jednotlivých oddelení Ústredného inšpektorátu vojnových hrobov v Prahe s četníckymi stanicami a vojenskými posádkovými veliteľstvami. išlo o formu rýchlej korešpondencie, založenej na stručnej otázke a stručnej odpovedi. Otázky (*dotazy*) kládli pracovníci inšpektorátu, odpovede na ne vypracúvali četníci alebo vojaci.

⁹² VHA Bratislava, f. VHC, r. 1919, šk. č. 7, Bardejov – evanjelický. *Výtah z matriky odumretých*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1920, šk. č. 58, Nižný Komárnik. *Výtah z matriky*.

⁹³ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1928, šk. č. 43, Palota. *Seznam vojínů pohřbených na válečném hřbitově v Palotě*.

⁹⁴ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 7, Stebník. *Nákres voj. hřbitova ve Stebníku*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 72, Čemerné. *Nákres voj. hřbitova v Čemerné*.

⁹⁵ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1920, šk. č. 7, Hažlín. *Náčrt válečného hřbitova v Hažlíně*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 14, Velká Kamenica. *Náčrtek vojenského hřbitova v obci Velké Kamenici u Humenné*.

⁹⁶ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1928, šk. č. 56, Topoľ'a. *Plán vojenského hřbitova v Topole*.

⁹⁷ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 7, Hažlín. *Situační nákres vojenského hřbitova v Hažlíně*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 58, Malá Breznica. *Situační nákres vojenského hřbitova v M. Březnici*.

⁹⁸ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 7, Becherov. *Skizka voj. hřbitova v obci Becherově*; VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 56, Papín. *Skizka hřbitova vál v Papíne*.

⁹⁹ Na matriciach a časti náčrtov (spravidla tých, ktoré mali byť povinne vyhotovované na tretích stranách administratívnych zložiek vojnových cintorínov) čísla hrobov absentujú. Bolo to spôsobené tým, že matrice primárne slúžili iba na prekresľovanie pôdorysov vojnových cintorínov, vrátane rozmiestnenia vojnových hrobov na ich plochách, t. j. tvorili akýsi podklad (medzičlánok) pre následnú tvorbu skíc, náčrtov, plánov a situačných nákrasov vojnových pietnych miest – pozn. A. L.

Ich obsahom boli spravidla záležitosti týkajúce sa exhumačných prác, prípade úpravy alebo údržby vojnových cintorínov.¹⁰⁰

Exhumačné plány slúžili ako podklad pre realizáciu exhumácií v teréne. Obsahovali údaje o počte hrobov, ktoré mali byť v danej lokalite exhumované a o predpokladanom počte obetí, ktoré sa v nich mali nachádzať. Okrem toho slúžili aj na poskytnutie informácií o tom, čo sa s telesnými pozostatkami týchto obetí ďalej dialo. Mali podobu ručne kreslených skíc, niekedy doplnených aj o vysvetlivky¹⁰¹, na ktorých boli schematicky znázornené miesta exhumácií, vrátane obcí a miest, v okolí ktorých sa tieto nachádzali a lokality s vojnovými cintorínmi, na ktoré boli telá obetí po zrealizovaní exhumačného procesu prevezené.¹⁰²

Exhumačné protokoly boli určené na zaznamenávanie informácií o exhumovaných vojakoch. Mali podobu dotazníkov s ôsmimi otvorenými otázkami, doplnenými o päť podotázok, prostredníctvom ktorých členovia exhumačných komisií zisťovali základe údaje o zomrelých a miestach ich primárneho i sekundárneho pochovania (polohu, spôsob označenia a číslo pôvodného a nového hrobu, stav mŕtvoly po exhumácii, jej oblečenie – druh uniformy, vrátane výložiek, gombíkov a spodnej bielizne, príslušnosť ku armáde a vojenskému telesu, farbu a stav vlasov a zubov, zvláštne znamenia, a tiež prítomnosť písomností alebo cenných predmetov). Protokoly obsahovali aj mená členov exhumačných komisií. Vypĺňali ich exhumační komisári (spravidla sa tak dialo priamo v teréne) a pravosť zaznamenaných informácií následne (po prevezení telesných pozostatkov exhumovaných obetí na vybraný vojnový cintorín) potvrdzovali svojím podpisom aj veliteľ miestne príslušných žandárskych staníc, resp. vojenských posádkových veliteľstiev.¹⁰³

Zápisnice z exhumácií pozostatkov vojnových obetí predstavovali podrobné správy o vykonaných exhumáciách, popisujúce celý priebeh tohto procesu – od lokalizácie miesta nálezu vojnových hrobov, resp. telesných pozostatkov vojakov padlých v prvej svetovej vojne, až po uloženie ich tiel do hrobov na stálych vojnových cintorínoch. Obsahovali informácie o polohe nálezov vojnových hrobov, resp. kostrových pozostatkov vojnových obetí, odhad ich veku, príslušnosť ku jednotlivým armádam, podrobný opis exhumovaných mŕtvol, vrátane opisu osobných vecí a oblečenia, ktoré sa pri nich našli a v neposlednom rade i údaje o spôsobe a mieste ich nového pochovania, zahŕňajúce názov obce, vojnový cintorín a číslo hrobu, do ktorého boli telesné pozostatky obetí po vykonaní predpísaných úradných úkonov uložené. Na rozdiel od exhumačných protokolov boli zápisnice spravidla vyhotovované až po ukončení exhumačného procesu, v sídlach miestne príslušných žandárskych staníc, resp. vojenských posádkových veliteľstiev, za prítomnosti ich veliteľov, starostov obcí, v katastroch ktorých sa exhumácie vykonávali a exhumačných komisárov. Všetky vyimenované osoby potvrdzovali na konci týchto dokumentov pravdivosť zapísaných údajov vlastnoručnými podpismi.¹⁰⁴

Náčrty k exhumačným protokolom sa vyhotovovali za účelom vyznačovania lokalít, na ktorých prebiehali exhumácie telesných pozostatkov vojakov padlých v prvej svetovej vojne. Mali podobu ručne kreslených máp, resp. schematických náčrtov, vyhotovovaných v mierke (najčastejšie 1:25 000) alebo bez mierky. Okrem zaznačenia polôh s výskytom vojnových hrobov obsahovali i polohopisné údaje o daných lokalitách (kóty, resp. názvy obcí,

¹⁰⁰ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1935, šk. č. 14, Vyšný Mirošov. *Dotazník* [...]; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1929, šk. č. 56, Snina – Giglovo. *Dotazník* [...].

¹⁰¹ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 43, Varechovce. *Exhumační plán v okolí obce Varichovce*.

¹⁰² VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 43, Varechovce. *Exhumační plán četnické stanice Bardiov*.

¹⁰³ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 56, Snina, vojnový cintorín epidemický. *Exhumačný protokol*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 58, Bodružal. *Exhumačný protokol*.

¹⁰⁴ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1934, šk. č. 42, Medzilaborce, vojnový cintorín Medzilaborce II. *Zápisnica*.

miest, potokov a chotárov a pod.), vysvetlivky a niekedy aj krátke popisy ku vykonaným exhumáciám.¹⁰⁵

*Výtahy z katastrálnych máp*¹⁰⁶ a *kópie pozemno-knižných máp*¹⁰⁷, vyhotovované v mierke 1:2 880, slúžili primárne na zaznačovanie polôh vojnových cintorínov v intravilánoch alebo extravilánoch obcí a miest. Prvý z uvedených vizuálnych prameňov zachytával polohu vojnového pohrebiska v rámci celého katastra, druhý len tej časti, kde sa nachádzal cintorín. Oba pramene obsahovali okrem polohy pietneho miesta aj číslo parcely, na ktorej bolo zriadené, jeho rozmery, pôdorys a celkovú plošnú výmeru, a v prípade výtahov z katastrálnych máp aj údaje o majiteľovi pozemku, na ktorom sa vojnový cintorín nachádzal.

Väčšina administratívnych zložiek viazucich sa k vojnovým cintorínom (a hrobom) z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska obsahuje iba nepatrnú časť z vyššie vymenovaných dokumentov. Súčasťou všetkých zložiek je katastrálny list príslušného pietneho miesta. Evidenčné listy, exhumačné protokoly a matrice (nákrasy), náčrty, plány, situačné nákrasy alebo skice vojnových cintorínov sa nachádzajú vo väčšine zložiek, ostatné dokumenty v nich buď úplne absentujú, alebo sa vyskytujú iba sporadicky. Miera výpovednej hodnoty samotných zložiek, ako aj parciálnych archívnych dokumentov, ktoré sú ich súčasťou, je rôznorodá. Vyskytujú sa zložky (a dokumenty), ktoré sú vyhotovené veľmi precízne, no sú i také, ktoré poskytujú neúplné, nepresné, skreslené a niekedy dokonca aj chybné údaje. Pri viacerých dokumentoch je tiež zrejmé, že boli vyhotovené v rozpore s platnými nariadeniami pre ich tvorbu, nakoľko v nich absentujú viaceré povinné formálne i obsahové náležitosti. Nedôslednosť až laxnosť pri vytváraní týchto dokumentov, resp. celých administratívnych zložiek, možno vysvetliť neprimeranou zaťaženosťou ľudí, ktorým bola táto úloha zverená. Na území severovýchodného Slovenska išlo v drvivej väčšine prípadov o žandárov, ktorí museli agendu vojnových hrobov zabezpečovať popri plnení štandardných pracovných povinností, priamo súvisiacich s výkonom ich povolania. V ich prípade teda išlo o prácu navyše, ktorú vo všeobecnosti vnímali skôr ako záťaž, než ako svoje poslanie. Z tohto dôvodu jej neprikladali takú dôležitosť, akú by si zaslúžila a jej plnenie realizovali spravidla v rozsahu spĺňajúcom výlučne iba základné požiadavky, ba niekedy dokonca ani tieto nie.¹⁰⁸ Napriek uvedenému predstavujú administratívne zložky (a v nich uchované dokumenty) vojnových cintorínov (a hrobom) z prvej svetovej vojny z územia severovýchodného Slovenska cenný archívny prameň, vďaka ktorému je možné v relatívne dostatočne dobrej miere zmapovať architektonicko-stavebný vývoj jednotlivých pietnych miest a získať o nich základné historické a faktografické údaje.

Exhumácie, dostavba a konečná úprava vojnových cintorínov

Československá republika začala realizovať dostavbu a konečnú úpravu vojnových hrobov a cintorínov z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska bez-

¹⁰⁵ VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 7, Ondrejov. *Náčrt rozložení vál. hrobů po provedení exhumace v obci Ondrejov*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1934, šk. č. 42, Medzilaborce, vojnový cintorín Medzilaborce II. *Náčrtek k exhumačnímu protokolu o nálezu padlých vojnů ve světové válce v roce 1914 – 1918*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1933, šk. č. 46, Telepovce. *Náčrtek místa koncentrace a exhumace ostatků padlých vojnů v obvodu četnické stanice Telepovce*.

¹⁰⁶ VHA Bratislava, f. VHC, šk. č. 58, Mlynárovce. *Výtah z kastrální mapy obce Mlynárovců*.

¹⁰⁷ VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 7, Becherov. *Kopie pozemnoknižní mapy obce Becherov*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1925, šk. č. 58, Malá Breznica. *Kopie pozemnoknižní mapy obce M. Březnička*.

¹⁰⁸ TURIK, R. *Starostlivost'*, c. d., s. 12-13.

prostredne po tom, ako sa v novovzniknutom štátnom útvere ukončil prvotný zber dát o týchto pietnych miestach. Po jeho vyhodnotení sa potvrdil už skôr známy fakt, že na danom území sa nachádzala jednak nepomerne vysoká koncentrácia vojnových cintorínov, jednak množstvo roztrúsených vojnových hrobov. Pre starostlivosť o vojnové pohrebiská, situované na severovýchode Slovenska, boli preto vypracované osobitné pravidlá, čiastočne sa líšiace od pravidiel platných pre západnú, strednú a južnú časť Československa, v rámci ktorých sa pri plnení tejto úlohy odporúčalo používať i také pracovné postupy, ktoré vo zvyšných častiach krajiny (s výnimkou Podkarpatskej Rusi) neboli potrebné.¹⁰⁹ Išlo predovšetkým o exhumácie a následné uloženie telesných pozostatkov neznámych (ale i známych) vojakov, situovaných v provizórnych vojnových hroboch a cintorínoch voľne rozptýlených na desiatkach lokalít, nachádzajúcich sa na hrebeňoch, svahoch, čistiňach, lúkach, pasienkoch, v údoliach a v povodiach riek a potokov karpatských hôr, do novozriadených hrobov na stálych vojnových pohrebiskách. Uvedený spôsob starostlivosti o tunajšie vojnové cintoríny a hroby z prvej svetovej vojny bol zvolený z ekonomických dôvodov.¹¹⁰

¹⁰⁹ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatských.*

¹¹⁰ Financovanie dostavby, konečnej úpravy a následnej údržby prvovojnových pohrebísk sa na území Československa zabezpečovalo z dvoch základných zdrojov. Prvým – kľúčovým boli vlastné prostriedky štátu, druhým – doplnkovým boli finančné príspevky získavané od tých štátov, ktorých príslušníci boli pochovaní vo vojnových hroboch voľne rozptýlených v karpatskej krajine alebo sústredených na tunajších vojnových cintorínoch. Výška finančných prostriedkov alokovaná zo štátneho rozpočtu bola závislá od aktuálnej ekonomickej kondície krajiny, výška príspevkov získavaná zo zahraničia bola priamo úmerná počtu známych obetí, pochádzajúcich z tej-ktorej krajiny. Nakoľko Československo ako novovzniknutý štátny útvar muselo od svojho vzniku riešiť oveľa akútnejšie problémy než bola starostlivosť o vojnové cintoríny (a hroby) z prvej svetovej vojny, na ich dostavbu a následnú údržbu každoročne uvoľňovalo iba obmedzený balík finančných prostriedkov, postačujúci výlučne na pokrytie základných prác. Vykryť všetky náklady súvisiace so starostlivosťou o tieto pietne miesta nebolo možné ani za pomoci príspevkov, prichádzajúc na tento účel zo zahraničia, nakoľko ich výška nezohľadňovala reálny počet tam pochovaných vojnových obetí z radov cudzincov. Československo si totiž v zmysle platných medzinárodných dohôd mohlo nárokovat' na finančný príspevok na starostlivosť o vojnového hroby od iných štátov iba vtedy, ak dokázalo preukázať, že sú v nich pochované telesné pozostatky vojakov, pochádzajúcich z týchto krajín. Za nespochybniteľný dôkaz tejto skutočnosti sa považovalo predloženie úmrtných listov, obsahujúcich aspoň mená a základe životopisné údaje o padlých vojakoch. Úmrtné listy bolo možné vyhotoviť iba vtedy, ak sa dali obeť pochované vo vojnových hroboch a na vojnových cintorínoch jednoznačne identifikovať. V Česku, na Morave, v Sliezske a na západnom, strednom a juhozápadnom Slovensku sa počas vojny zakladali lazaretné, posádkové a zajatecké vojnové cintoríny, kde bol vďaka dôslednému vyhotovovaniu písomných záznamov o hospitalizovaných a zomrelých vojakoch známy, spravidla kompletný, menoslov tam pochovaných obetí. Na území severovýchodného Slovenska a v Podkarpatskej Rusi, t. j. v tých oblastiach republiky, ktorými prechádzal front, bola situácia diametrálne odlišná. V uvedených častiach Československa vznikali počas prvej svetovej vojny predovšetkým frontové vojnové cintoríny, kde menoslov obetí spravidla absentoval. Bolo to spôsobené tým, že mŕtve telá vojakov sa pochovávali bezprostredne po bojoch, častokrát bez vyhotovenia patričných úmrtných dokumentov a v prípade vojakov bojujúcich na strane cárskej ruskej armády aj bez akýchkoľvek identifikačných znakov. Z uvedeného vyplýva, že kým starostlivosť o vojnové hroby a lazaretné, posádkové a zajatecké cintoríny v západnej, strednej a južnej časti Československa sa hradila tak zo štátneho rozpočtu, ako aj zo zahraničných zdrojov, finančnú záťaž, spojenú so starostlivosťou o vojnové hroby a frontové cintoríny, situované v severovýchodných a východných oblastiach republiky, musel znášať spravidla v plnej miere takmer výlučne iba štát. Z uvedeného dôvodu Ministerstvo národnej obrany v apríli 1920 rozhodlo, že karpatské vojnové cintoríny a hroby s neznámymi vojakmi budú zrušené a pretransformované do masových hrobov alebo hrobových polí, ktorých zriadenie a následná údržba mala pre československý rozpočet predstavovať nižšiu finančnú záťaž ako starostlivosť o tieto pietne miesta v ich pôvodnom počte a rozsahu. DROBŇÁK, Martin. *Vojnové*, c. d., s. 206; TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 15-16.

Exhumácie¹¹¹ sa vykonávali v intravilánoch a extravilánoch všetkých obcí a miest na území severovýchodného Slovenska, kde boli pochované neznáme vojnové obete. Zodpovednosť za plnenie tejto úlohy bola delegovaná na miestne žandárske stanice a vojenské posádkové veliteľstvá, ktoré zabezpečovali tento proces po administratívnej stránke.¹¹² Praktické náležitosti, spojené s touto úlohou, vykonávali priamo v teréne námezdní robotníci. Realizácii samotných exhumačných prác predchádzalo vypracovanie a schválenie exhumačného plánu s rozpočtom, podľa ktorého sa mali tieto práce v priebehu príslušného kalendárneho roka zrealizovať. Po jeho odsúhlasení nadriadenými orgánmi sa príslušným žandárskym staniciam a vojenským posádkovým veliteľstvám zaslali požadované finančné prostriedky, ktoré mohli byť následne použité na krytie všetkých oprávnených výdavkov, spojených s exhumáciami, vrátane nákupu nevyhnutných pracovných nástrojov, exhumačných rakiev a dezinfekčných prostriedkov.¹¹³

Ako už bolo vyššie spomenuté, praktickú stránku exhumačného procesu nerealizovali členovia miestnych žandárskych alebo vojenských posádkových veliteľstiev, ale ľudia najatí špeciálne na tento účel. Spravidla išlo o miestnych obyvateľov, vrátane členov marginalizovaných rómskych komunít.¹¹⁴ Ich úlohou bolo zabezpečiť exhumácie vojnových hrobov, vrátane ich následného uvedenia do náležitého stavu (zасыpanie zeminou, vyrovnanie s okolitým terénom), premiestnenie telesných pozostatkov exhumovaných obetí na vojnové cintoríny a ich pochovanie do nových hrobov, vrátane konečnej úpravy týchto hrobových miest.¹¹⁵ V ojedinelých prípadoch vypomáhali námezným robotníkom s konečnou úpravou vojnových hrobov aj členovia miestnych vojenských posádkových veliteľstiev. S každým námezným robotníkom bola uzatvorená samostatná pracovná zmluva, v ktorej bol vymedzený rozsah prác, ktorý mal tento vykonať a suma, ktorá mu mala byť za tieto práce vyplatená. Kým rozsah prác bol vždy rovnaký, mzda bola flexibilná a jej výška závisela od vyrokovaných podmienok medzi príslušnou žandárskou stanicou, resp. vojenským posádkovým veliteľstvom a najaímanými robotníkmi.¹¹⁶ Vojakom zúčastňujúcim sa na konečnej úprave vojnových hrobov sa za vykonanú prácu vyplácala odmena vo výške päťhodinového denného pracovného prídavku.¹¹⁷ Na samotných exhumáciách sa okrem námezných robotníkov a radových vojakov zúčastňovali aj žandári alebo velitelia vojenských jednotiek, ktorí dozerali na realizáciu exhumačných prác a vyhotovovali predpísané písomnosti o ich priebehu (exhumačné protokoly, náčrty k exhumačným protokolom, nové náčrty vojnových cintorínov, zápisnice z exhumácií). Exhumované telesné pozostatky vojakov sa premiestňovali na najbližšie vojnové cintoríny v exhumačných rakvách, ktoré tvorili jednoduché

¹¹¹ Proces exhumácie vojnových hrobov a cintorínov z prvej svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska (mimo územia dnešného okresu Vranov nad Topľou) v medzivojnovom období vo svojej štúdii, publikovanej v roku 2013, za pomoci archívnych materiálov podrobne rozobral a zmapoval Radoslav Turík. TURIK, R. *Exhumácie*, c. d., s. 76-97.

¹¹² DROBNÁK, M. *Vojnové*, c. d., s. 58.

¹¹³ BYSTRICKÝ, J. *Dokumenty*, c. d., s. 31.

¹¹⁴ V roku 1921 predložila Žandárska stanica Poľana (dnes Malá Poľana) Inšpekcii vojnových hrobov v Košiciach exhumačný plán a rozpočet na vykonávanie exhumácií v jej obvode na príslušný kalendárny rok. Súčasťou korešpondencie bol aj sprievodný list, datovaný na 17. augusta 1921, v ktorej nadstrážmajster Hilacker informuje inšpekcii o tom, že exhumačné práce budú vykonávať Rómovia Tomáš Repáš, Ján Fedák a Ján Dzurban zo Staškoviec. VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 462/45. *Exhumanční plán a rozpočet, Stanice Polana*.

¹¹⁵ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 148, bez sign. *Smlouva sepsána na obecním úřade v Podrívání s dole podespanými ohledně exhumace vál. hrobů*.

¹¹⁶ TURIK, R. *Exhumácie*, c. d., s. 80.

¹¹⁷ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1921, šk. č. 148, sign. č. 150/III. *Pracovní přídavek*.

drevené debny s úchytkami. V každom obvode sa používala spravidla iba jedna exhumačná rakva. Po privezení telesných pozostatkov na príslušný vojnový cintorín boli tieto z rakvy vysypané do vopred pripraveného (existujúceho alebo úplne nového) hrobu, pričom rakva sa znova použila. Pochovaná bola spravidla až s posledným exhumovaným telom. V závislosti od terénu a vzdialenosti exhumovaného hrobu od vojnového cintorína, na ktorý boli telesné pozostatky obetí premiestňované, sa ich prevoz uskutočňoval buď pomocou konských povozov alebo peši, prenášaním v rukách.¹¹⁸

Po premiestnení a pochovaní všetkých telesných pozostatkov vojnových obetí do hrobov na stálych vojnových cintorínoch, boli tieto upravené v zmysle platných nariadení – nad hrobovú jamu sa navŕšila zemina (rov), na ktorú bola následne vysiatá tráva alebo trvalky a v záhlaví hrobu bol umiestnený pietny náhrobný symbol (drevený kríž, kamenný, resp. liatinový náhrobok, osemcípá plechová hviezdička) s identifikačnými údajmi o pochovaných obetiach, náboženskými symbolmi a číslami príslušných hrobov.¹¹⁹ V ojedinelých prípadoch bývali rovy po obvode vymedzené kamennými obrubami. Keď boli všetky hroby na vojnovom cintoríne upravené, pristúpilo sa k úprave spevnených plôch, výstavbe centrálnych pietnych symbolov (drevené kríže, kamenné, resp. železobetónové pamätníky) a vybudovaniu oplotenia (drevené alebo železobetónové koly s ostnatým drôtom a výsadbou hlohu, resp. drevené oplotenie z brezového alebo bukového dreva) so vstupnou bránou (drevená, bez alebo s jednoduchými drevenými vrátami).¹²⁰ V ojedinelých prípadoch sa na ploche vojnového cintorína zrealizovala aj výsadba ihličnatých alebo listnatých stromov. Takto upravený cintorín sa považoval za dobudovaný. Na realizáciu vyššie uvedených prác, súvisiacich s dobudovaním a konečnou úpravou vojnových pohrebísk, boli najímané miestne stavebné firmy, ktorým s tou úlohou vypomáhali i vojaci, správcovia vojnových cintorínov a nájomní hrobári. Podobne ako pri exhumáciách, aj v prípade týchto prác na ich priebeh a precíznosť prevedenia dozerali buď žandári alebo velitelia vojenských jednotiek.¹²¹

Po definitívnom dobudovaní vojnových cintorínov bolo potrebné doriešiť ešte jednu dôležitú otázku – právny vzťah k pozemkom, na ploche ktorých boli tieto pietne miesta zriadené. Vojnové pohrebiská sa na území severovýchodného Slovenska spravidla zriaďovali na pozemkoch, ktoré sa nachádzali vo vlastníctve obcí a miest alebo cirkevných (katolíckej a protestantskej cirkvi) a náboženských organizácií (židovské náboženské obce) a ktoré už predtým slúžili ako verejné pohrebiská. V ojedinelých prípadoch boli vybudované aj na súkromných alebo pozemkoch urbáriátu, ktoré ich vlastníci pôvodne využívali na hospodársku alebo poľnohospodársku činnosť. Zriadením vojnového pohrebiska sa však ich funkcia zmenila a pre ich majiteľov sa stali nevyužiteľnými. Štát sa súkromným vlastníkom snažil kompenzovať ich ušlý zisk prostredníctvom uzatvárania krátkodobých alebo dlhodobých nájomných zmlúv za prenájom týchto pozemkov. Výška nájmu bola určená buď vzájomnou dohodou oboch zmluvných strán¹²² alebo na základe úradného odhadu, stanoveného odhadcom príslušného notariátu.¹²³ Krajným riešením, využívaním v prípade, ak vlastníci s pre-

¹¹⁸ TURIK, R. *Exhumácie*, c. d., s. 79-80.

¹¹⁹ VÚA-VHA Praha, f. MNO – ÚSVH, kr. č. 467, r. 1922, sign. č. 83 1/6. *Vzor česk. voj. hrobu*.

¹²⁰ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1919, šk. č. 60, č. j. 6949. *Posádkové veliteľství, Četnická stanice, Vojenská duchovní správa*; VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1920, šk. č. 60, sign. č. 235. *Definitivní úprava vál. hrobů a hřbitovů na bojištích Karpatkých*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1922, šk. č. 42, *Čertizné (Vojnový cintorín Čertizné II.). Plánek plotu, kterým jsou nově zřízené voj. hřbitovy ohraženy*; VHA Bratislava, f. VHC, r. 1923, šk. č. 6, sign. č. 451. *Oplocení vál. hřbitova v Košicích*.

¹²¹ TURIK, R. *Starostlivosť*, c. d., s. 17.

¹²² VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 481. *Odškodné za užívání pozemku pro vál. hroby*.

¹²³ VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 387. *Komisionelní odhadnutí nájemného s pozemku*.

nájomom nesúhlasili alebo neboli spokojní s výškou štátom ponúknutej finančnej kompenzácie, bolo odkúpenie týchto pozemkov do osobného vlastníctva štátu, resp. Ministerstva národnej obrany.¹²⁴ Sú však známe aj prípady, keď rezortné ministerstvo takéto pozemky získalo do osobného vlastníctva i darom.¹²⁵

A. LIŠKA: FERTIGSTELLUNG UND ENDGÜLTIGE ORDNUNG DER KRIEGSFRIEDHÖFE AUS DEM ERSTEN WELTKRIEG AUF DEM GEBIET DER NORDOSTSLOWAKEI IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Nach dem Ende des Ersten Weltkriegs blieb auf dem Gebiet der Nordostslowakei eine große Anzahl von Kriegsfriedhöfen bestehen, deren Bau die zuständigen Kräfte der österreichisch-ungarischen Armee (*Kriegsgräber-Arbeiter-Kompagnie*) während der militärischen Auseinandersetzung nicht erfolgreich abschließen konnten. Diese Aufgabe wurde somit der neu gegründeten Tschechoslowakischen Republik überlassen, die sie irgendwie bewältigen musste. Dazu war sie durch die internationalen Verträge der Nachkriegszeit von Saint-Germain und Trianon verpflichtet. Da die Tschechoslowakei als neu gegründete staatliche Einheit weitaus akutere Probleme als die Pflege von Kriegsgräberstätten zu bewältigen hatte, gab sie jedes Jahr nur einen begrenzten Betrag für deren Fertigstellung und anschließende Instandhaltung frei, der lediglich für die grundlegenden Arbeiten ausreichte. Es war nicht möglich, alle Kosten für die Pflege dieser Gedenkstätten zu decken, auch nicht mit Hilfe von Beiträgen aus dem Ausland, da deren Höhe nicht die tatsächliche Zahl der dort begraben ausländischen Kriegsoffer berücksichtigte. Aus diesem Grund beschloss das Ministerium für Nationale Verteidigung im April 1920, die karpatischen Kriegsfriedhöfe und Gräber mit unbekannten Soldaten zu schließen und in Massengräber oder Gräberfelder umzuwandeln, deren Einrichtung und spätere Pflege den tschechoslowakischen Haushalt finanziell wesentlich weniger belasten sollte als die Pflege dieser Gedenkstätten in ihrer ursprünglichen Anzahl und Ausdehnung. Die Verringerung der Anzahl (und in einigen Fällen auch der Größe) der Kriegsgräberstätten konnte nur erreicht werden, wenn die Überreste von Kriegsofern aus den vielerorts in der Karpatenlandschaft verstreuten Kriegsgräbern auf zentralen Gräberfeldern konzentriert wurden. So waren in der ersten Hälfte der zwanziger Jahre des 20. Jahrhunderts viele Ortschaften in der Nordostslowakei Schauplatz von groß angelegten Exhumierungen. Nach deren Fertigstellung konnte mit der endgültigen Gestaltung der Kriegsgräberflächen begonnen werden, die in minimalistischer Form und mit leicht verfügbaren und kostengünstigen Materialien (Holz, Stein, Stacheldraht, Stahlbeton, Weißdorn, einheimische Bäume, Sträucher und Blumen, Gras usw.) ausgeführt wurde. Wie während des Ersten Weltkriegs geschah dieser Prozess auch in der Zwischenkriegszeit nicht spontan, sondern wurde von oben gesteuert, in diesem Fall durch das Ministerium für Na-

¹²⁴ Jednou z lokalít, kde vlastníci pozemkov, na ktorých bol zriadený vojnový cintorín, nesúhlasili s ich prenájmom štátu, bola obec Ladomirová (okr. Svidník). Išlo o tri pozemky s celkovou rozlohou 1 113 m². Ich vlastníkmi boli Ilona Škurlová rod. Vorobelová, Nety Seinger a Michal Škurla. Celková suma za odkúpenie príslušných pozemkov bola dohodnutá vo výške 1 000 Kč. VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 578. *Výkup pozemku vál. hřbitvu v obci Ladomírově.*

¹²⁵ K bezplatnému darovaniu pozemkov, na ktorých boli vybudované vojnové cintoríny, došlo v obciach Zborov a Vyšná Polianka (okr. Bardejov). Uvedené pozemky sa pôvodne nachádzali vo vlastníctve Štátnych lesov a statkov. Ich bezplatné prevedenie do vlastníctva Ministerstva národnej obrany podmienil pôvodný vlastník tým, že „...budú slúžiť výlučne uvedeného účelu (vojenský cintorín – pozn. autora), výlohy a udržiavanie hrobov bude prenesené na ministerstvo Národnej obrany, ktoré bude platiť taktiež všetky dane a verejné dávny, vzťahujúce sa na tieto pozemky“. VHA Bratislava, f. ZVV, r. 1924, šk. č. 165, sign. č. 320 396. *Bezplatné vñnování vojenskému eráru částky štát. pozemků v obvode štát. lesní správy Zborov, na kretých jsou zřizeny vojenské hřbitovy.*

tionale Verteidigung. Neben Angehörigen der Streitkräfte, der tschechoslowakischen Gendarmerie, der örtlichen Bevölkerung (einschließlich der Volksgruppe der Roma) und Bauunternehmen waren auch Kriegsveteranen sowie Vertreter der örtlichen Selbstverwaltung, kirchlicher Organisationen und konfessioneller Vereine an der Umsetzung beteiligt. Dank dieser Zusammenarbeit konnte der Bau der meisten Kriegsfriedhöfe aus dem Ersten Weltkrieg auf dem Gebiet der Nordostslowakei bis Mitte der 1920er Jahre abgeschlossen werden.

Zoznam použitej literatúry:

BYSTRICKÝ, Jozef. Dokumenty o vojnových cintorínoch z 1. svetovej vojny vo fondoch Vojenského historického archívu. In FEDIČ, Vasil' – HUSTÁK, Svetoslav (eds.). *Prvá svetová vojna – boje v Karpatoch*. Humenné : Jana Fedičová – REDOS, 2007, s. 29-40. ISBN 978-80-969233-5-9.

BUREŠ, Jiří – PAVLÍKOVÁ, Marta. *Tatíčku, vrať se k nám. Pomníky velké války na Chomutovsku, Mostecku a Teplicku*. Ústí nad Labem : Národní památkový ústav, 2020. 259 s. ISBN 978-80-85036-75-6.

BUREŠ, Jiří – PAVLÍKOVÁ, Marta. *Tatíčku, vrať se k nám. Pomníky velké války na Lounsku*. Ústí nad Labem : Národní památkový ústav, 2018. 123 s. ISBN 978-80-85036-70-1.

DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny z 1. svetovej vojny na území severovýchodného Slovenska. In Bernadeta Fabová, Mikuláš Jančura (eds.). *Stretnutie mladých historikov II. Priešľachy spoločnej histórie krajín V4*. Košice : UPJŠ v Košiciach, 2013, s. 83-93. ISBN 978-80-8152-103-4.

DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku – zabudnutá historická pamiatka. In DROBŇÁK, Martin – SZABÓ, Viktor (eds.). *Prvá svetová vojna a východné Slovensko*. Humenné : KVH Beskydy, 2014, s. 53-61. ISBN 978-80-971858-5-5.

DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny z I. svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku (história, umelecká hodnota a možnosti obnovy). In KRÁĽOVÁ, Eva – DUBINÝ, Martin (eds.). *Bardkontakt 2018 – zborník prednášok*. Bardejov : Mesto Bardejov, 2018, s. 58-66. ISBN 978-80-570-0184-3.

DROBŇÁK, Martin. Vojnové cintoríny a pamätníky v Medzilaborciach. In DROBŇÁK, Martin (ed.). *Medzilaborce 1914 – 1918*. Medzilaborce : Mesto Medzilaborce a KVH Beskydy, 2018, s. 201-221. ISBN 978-80-570-0491-2.

LIŠKA, Anton. Zriaďovanie a výstavba vojnových cintorínov na území severovýchodného Slovenska počas Veľkej vojny. In *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 3, s. 48-70. ISSN 1335-3314.

SCHUBERT, Jan. Organizacja grobownictwa wojennego w Monarchii Austro-Węgierskiej. Dziewiąty wydział grobów wojennych (Kriegs-gräber-abteilung) przy Ministerstwie Wojny – powstanie i działalność w latach 1915 – 1918. In *Czasopismo Techniczne – Architektura*, 2009, roč. 106, č. 13, s. 169-200. ISSN 0011-4561.

TURIK, Radoslav. Starostlivosť o vojnové cintoríny z prvej svetovej vojny v medzivojnovom Československu. In *Vojenská história*, 2010, roč. 14, č. 4, s. 3-23. ISSN 1335-3314.

TURIK, Radoslav. Exhumácie vojnových hrobov z prvej svetovej vojny na severovýchodnom Slovensku v medzivojnovom období. In *Vojenská história*, 2013, roč. 17, č. 4, s. 76-97. ISSN 1335-3314.

Zoznam použitých archívnych prameňov

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha

- Fond *Ministerstvo národní obrany – Ústřední správa válečných hrobů*

Vojenský historický archiv Bratislava

- Fond *Vojenské hroby a cintoríny*

- Fond *Zemské vojenské veliteľstvo Bratislava*